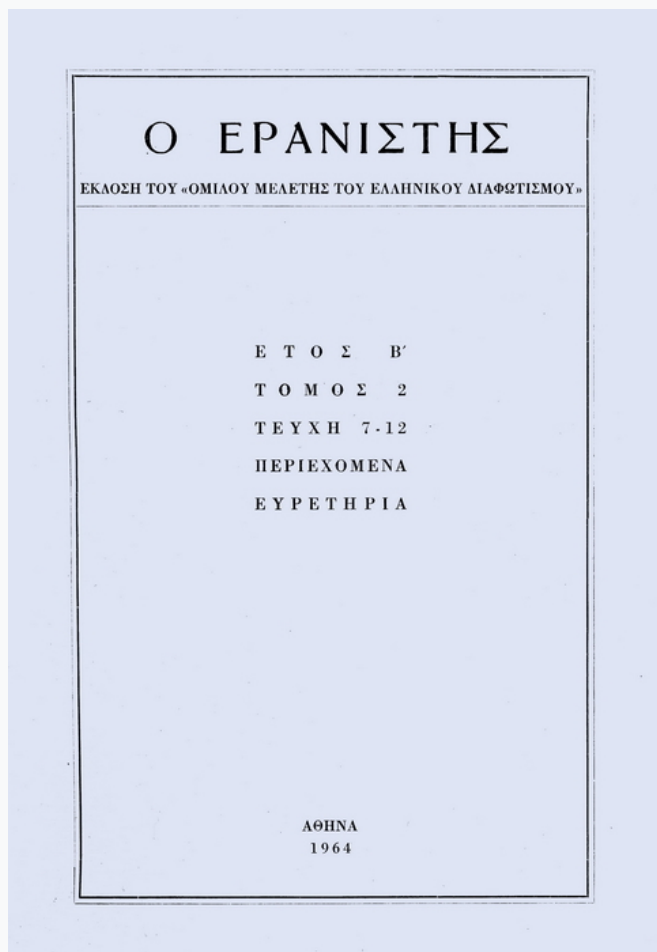

The Gleaner

Vol 2 (1964)

Μακάριος Καβαδίας (-1824)

Σπ. Ι. Ασδραχάς

doi: [10.12681/er.9626](https://doi.org/10.12681/er.9626)

Copyright © 2016, Σπ. Ι. Ασδραχάς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Ασδραχάς Σ. Ι. (2016). Μακάριος Καβαδίας (-1824). *The Gleaner*, 2, 225–246. <https://doi.org/10.12681/er.9626>

ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΚΑΒΑΔΙΑΣ (;-1824)

Χωρίς συγγραφικές ἀρετὲς ἢ ἀξιοπρόσεκτες ἐπιδόσεις στὰ ἐκπαιδευτικὰ χρέη, τυπικὸ δείγμα τοῦ μέσου ὄρου τῆς συντηρητικῆς λογιοσύνης στὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ., ὁ Μακάριος Καβαδίας σημάδεψε τὴ στάση του ἀπέναντι στὰ πνευματικὰ ρεύματα τοῦ καιροῦ του μὲ ἓνα ἀντιβολταιρικὸ κείμενο τυπωμένο στὴ Βενετία στὰ 1802, προορισμένο νὰ διδάξει πὼς σοφία εἶναι ἀποκλειστικὰ ἡ θεοσέβεια καὶ ἐπιστήμη ἢ ἀποχὴ ἀπὸ τὸ κακὸ καὶ ἡ ἀσκησιμὴ τῆς ἀρετῆς· πὼς ἡ φιλοσοφία εἶναι «πάταγος ὀνομάτων», γέννημα «ὄκνου καὶ ἀπραξίας», ἡ ἐπιστήμη «κενοσπουδία» καὶ αἰτία τῆς «ὁ διάβολος, ὁ τοῖς πρωτογόνους ἐπιθυμίαν ἐμβαλὼν γνώσεως καλοῦ καὶ πονηροῦ».¹ Μολοντί ἡ ἀντιφιλοσοφικὴ διάθεση τοῦ κειμένου ὑπερακοντίζει τὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ ἐκτρέπεται σὲ τυφλὴ ἀντίδραση, ὥστόσο τὴ διάθεση αὐτὴ τὴν προσδιορίζει καὶ τὴν προκαλεῖ ἀρνητικὰ τὸ κίνημα τοῦ διαφωτισμοῦ, θεωρημένο μέσα ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Βολ-

1. Μακαρίου πρεσβυτέρου καὶ ἀρχιμανδρίτου ἐπωνυμίαν δὲ Καβαδίου, τοῦ Κεφαλλήνος, *Λόγος παραινετικός, Πρὸς τοὺς ἰδίους Μαθητάς, ἢ κατὰ Οὐολταίρου καὶ τῶν ὁπαδῶν, προσπεφωνημένος τοῖς Μαθηταῖς. Νῦν πρῶτον ἐκδοθεὶς, Ἐπιμελὴ καὶ δαπάνη τοῦ Συγγραψάντος, μετὰ καὶ τριῶν Ὑμνων τοῦ αὐτοῦ. Ἐνετίησιν, αὐβ' 1802. Παρὰ Νικολάω Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων 8ο σ. 133· «θεοσέβεια», σ. 116-7· τὰ ἄλλα παραθέματα ἀνήκουν στὶς σ. 14-5. Μιὰ παρουσίαση τοῦ βιβλίου ἔδωσε ὁ Δ. Χαβιαράς, *Μακάριος Καβαδίας σχολάρχης τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς (1798-1801 ἢ 1802)*, «Περιοδικὸν Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως», 32(1911), σ. 134-7· γιὰ τὴ θέση τοῦ βιβλίου μέσα στὴ φιλολογία τῆ σχετικῆς μὲ τίς ἐπαφὲς τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας μὲ*

τὸ Βολταῖρο, Κ. Θ. Δημαράς, *La fortune de Voltaire en Grèce*, «Mélanges Octave et Melpo Merlier», I, Ἀθήνα 1956, σ. 214· πβ. Αἰ. Camariano, *Spiritul revolutionar francez si Voltaire in limba greaca si romana*, Βουκουρέστι 1946, σ. 51. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν σωστά παραδίδεται τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ Μακαρίου μὲ τὸν τύπο *Καβαδίας*. Στὸν τίτλο τοῦ *Λόγου παραινετικοῦ* φέρεται σὲ γενικὴ *Καβαδίον*, ἴσως λοιπὸν *Καβαδίας* ἢ καὶ *Καβάδιος*· πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς δεύτερης ἐκδοχῆς συνηγορεῖ ὁ τύπος *Καβάδης* ποὺ παραδίδεται σὲ μερικὰ χειρόγραφα. Στὰ Ἐπτάνησα συναντιῶνται οἰκογένειες *Καβαδᾶ* καὶ *Καβαδία*· ἓνας ἀνιψιδὸς τοῦ Μακαρίου (βλ. σ. 238-9) ὑπογράφεται *Καβαδίας*· ὥστόσο ὁ ἴδιος ὁ Μακάριος μπορεῖ νὰ μετέτρεψε τὸ ὄνομά του, «ἀρχαϊκότερα», σὲ *Καβάδιος*.

ταίρου· ἐνὸς Βολταίρου ἀπογυμνωμένου ἀπὸ τὶς πραγματικές του διαστάσεις καὶ διακωμωδημένου σὲ σύμβολο κάθε γνωστικῆς καὶ ἠθικῆς στρέβλωσης. Καὶ καθὼς τὸ ἱστορικὸ τῶν ἐπαφῶν τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας μὲ τὸ Βολταῖρο ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. ὡς τὴν ἐπανάσταση τοῦ 21 ἀντικαθρεφτίζει τὶς καταφάσεις, καθολικότερες ἢ μερικότερες, καὶ τὶς ἀντιδράσεις, ψυχραιμότερες ἢ ἐξωθημένες στὸ ἀδιέξοδο τοῦ φανατισμοῦ, τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ ἀπέναντι στὰ πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ φαινόμενα τῆς Εὐρώπης, τὸ κείμενο τοῦ Καθαδία παίρνει τὰ ὅρια καὶ τὴν αἰτιολογία του ὡς τεκμήριο γιὰ τὶς ἀντιδράσεις αὐτές, ὅπως τὶς διαμόρφωνε ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνικῆς συντήρησης. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Καθαδία, ἀντλημένη σὲ πολλὰ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ J. G. Clémence (1717-1792) «L'authenticité des livres tant du Nouveau que d'Ancien Testament», τὸ ὁποῖο εἶχε μεταφράσει καὶ ὑπομνηματίσει ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ἀποβλέπει βασικὰ στὴν ὑπεράσπιση τοῦ κύρους τῶν Γραφῶν καὶ στὴν ἀναίρεση τῆς κριτικῆς τοῦ Βολταίρου σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορικὴ καὶ γνωσιολογικὴ τους ἀπαξία· ὥστόσο ἡ ἀντιβολταϊρικὴ πολεμικὴ τοῦ Καθαδία, τονισμένη στὰ πρότυπα τῆς λιβελλογραφίας, ἐπεκτείνεται στὴν καταδίκη τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης γενικὰ καὶ ἐπισημαίνει τὶς καταλυτικὲς συνέπειές της πάνω στὴν ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ τάξη: οἱ «θεομάχοι» φιλόσοφοι τῆς ἐποχῆς τῶν φώτων «ὑπὸ προσωπεῖω Χριστιανοῦ πρὸς αὐτὸν πολεμοῦσι τὸν Χριστόν», ὁ ἴδιος ὁ Βολταῖρος ἔφερε τοὺς συμπατριῶτες του σὲ ἐπανάσταση «πέρα πίστεως», τοὺς ἔκαμε «ἀλληλοφόνους» καὶ κατάντησε τὴν πατρίδα του «τραγυδῶν ἀγώνισμα».²

1. Ἀπόδειξις τοῦ κύρους τῶν τῆς νέας καὶ παλαιᾶς διαθήκης βιβλίων καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς ἀληθείας ὑπεράσπισις ἢ ἀνασκευὴ τῆς καλουμένης Τελευταῖον διεσπασμένης διαθήκης, ἐκ τῆς τῶν Γάλλων φωνῆς μεταφρασθεῖσα, ἥπερ προσεισθῆσαν καὶ τινες σημειώσεις, Βιέννη 1794· πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Joseph Guillaume Clémence (1717-1792) *L'authenticité des livres tant du Nouveau que d'Ancien Testament démontrée et leur veridicité défendue; ou réfutation de la Bible enfin expliquée de V****, Paris 1782. Σχετικὰ μὲ τὸ βιβλίο αὐτὸ τοῦ Θεοτόκη καὶ τὴν ἀπήχυσή του

στὰ ἀντιβολταϊρικὰ κείμενα, Κ. Θ. Δημαράς, ἔ. ἀ., σ. 210-3· ἡ Ἀπόδειξις δὲν ἀναγράφει τὸ ὄνομα τοῦ μεταφραστῆ, ὥστόσο οἱ ἐκδότες της, οἱ ἀδελφοὶ Πούλιοι, προαναγγέλλοντάς την στὴν «Ἐφημερίδα» (23.8.1793), σ. 691-2, ἀναφέρουν ὅτι τὴν ἔχει μεταφράσει ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (πβ. Αἰ. Camariano, ἔ. ἀ., σ. 35-7· Γ. Λάιος, «Ὁ ἐλληνικὸς τύπος τῆς Βιέννης ἀπὸ τοῦ 1784 μέχρι τοῦ 1821», Ἀθήνα 1961, σ. 50).

2. Λόγος παραινετικὸς, σ. 22-3· τὰ παραθέματα ἀνήκουν στὶς σ. 114 («ὑπὸ προσωπεῖω»), 108.

Οἱ πληροφορίες μας γιὰ τὸ Μακάριο Καβαδία εἶναι ἐλάχιστες· γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο πὼς ἦταν ἱερωμένος («πρεσβύτερος καὶ ἀρχιμανδρίτης» αὐτοαποκαλεῖται στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου του), πὼς καταγόταν ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά, πὼς δίδαξε, ἄγνωστο πότε, στὸ Βουκουρέστι καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, μέσα στὰ τελευταῖα πέντε χρόνια τοῦ 18ου αἰ. ἢ καὶ στὰ δυὸ πρῶτα τοῦ 19ου. Ἐδῶ θὰ συγκεντρωθοῦν κάποια ἄλλα τεκμήρια γιὰ τὸ Μακάριο, ἂν ὅχι ἱκανὰ νὰ συμβάλουν μὲ ἀποτελεσματικότητα στὴ σκιαγράφηση τοῦ προσώπου του, πάντως χρήσιμα γιὰ μιὰ ὑποτυπώδη βιογράφηση· μερικὲς δικές του παρασελίδες σημειώσεις φαίνονται ἰδιαίτερα χρήσιμες, γιατί ἀφήνουν νὰ μαρτυρηθοῦν κάποια ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντά του, πρὶν ἀκόμη προωθηθεῖ στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία, καὶ παραπέρα γιατί ἐπιτρέπουν νὰ διατυπωθοῦν ὁρισμένες ὑποθέσεις ἀναφορικὰ μὲ ὕστες ἐπὶθρεῖες σύγκλιναν στὴ διαμόρφωση αὐτῶν τῶν ἐνδιαφερόντων.

Πρὶν ἀκόμη βρεθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπαντᾷ τὸ Μακάριο δάσκαλο στὴν Ἄρτα καί, πιδ νωρὶς καθὼς φαίνεται, στὴν Πρέβεζα νὰ ἀσκεῖ ἐκκλησιαστικὰ καθήκοντα· στὴν Ἄρτα τὸν συναντᾷ ὅπως δὴποτε στὰ χρόνια 1782-1785. Παραθέτω ἐδῶ ὅσα τεκμήρια κάνουν λόγο γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Μακαρίου στὴν Ἄρτα, στὴ σχολὴ τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ, καὶ γιὰ τὴ διαμονή του στὴν Πρέβεζα. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντῖος Α΄, ἀναφερόμενος σὲ ἓνα κώδικα μὲ τὸ ἔργο τοῦ Γεράσιμου Βλάχου «Εἰς τὰ Περί ψυχῆς τρία βιβλία τοῦ Ἀριστοτέλους», καταχωρίζει¹ δυὸ βιβλιογραφικὰ σημειώματα τοῦ Καβαδία, γραμμένα τὸ ἓνα στὸ πρῶτο παράφυλλο τοῦ κώδικα καὶ τὸ ἄλλο στὸ τέλος τοῦ φ. 207^γ· ὁ κώδικας σώζεται σήμερα στὸ τμήμα χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης μὲ ἀριθμὸ 1316,² ἀλλὰ τὸ σημείωμα τοῦ πρώτου

1. Κωνσταντῖος ὁ ἀπὸ Σιναίου, *Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσην ἐκ τοῦ Κλήρου ἀρετῆ καὶ παιδείας διαπρεφάντων*, «Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν», 10/464 (1862), σ. 2119 (τὸ κείμενο τοῦ Κωνσταντῖου δημοσιεύεται ἀπὸ τὸ Σοφοκλῆ Οἰκονόμο).

2. Ι. Σακκελίων, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 239 ἀρ. 1316· ὁ κώδικας προέρχεται ἀπὸ δωρεὰ τοῦ Α. Συγγοῦ (Κωνσταντινίδης, *Ἐκθεσις α΄*, σ. 199). Ἀδικαιολόγητα

διαστέλλεται (Γ. Κ. Σπυριδάκης, *Γεράσιμος Βλάχος*, «Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου», 2 (1949), σ. 100 ἀρ. 3 καὶ 4) ἀπὸ τὸν κώδικα γιὰ τὸν ὁποῖο κάνει λόγο ὁ Κωνσταντῖος. Ἐνα ἄλλο σημείωμα σχετικὸ μὲ τὸ θάνατο τοῦ Χρυσάνθου Ζηταίου (1711), καταχωρισμένο στὸ φ. 214^ν καὶ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖο, ἔ.ἀ., σ. 2119 καὶ τὸν Ι. Σακκελίων, ἔ.ἀ., σ. 239 ἀρ. 1316, ἂν εἶναι τοῦ Μακαρίου, ἀναπαράγει κάποια παλαιότερη ἐνθύμηση.

παράφυλλου έχει αποκοπεῖ. Τὸ σημείωμα, σύμφωνα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Κωνσταντίου, εἶχε ἔτσι: «εἰς χρῆσιν Μακαρίου ἀρχιμανδρίτου τοῦ διδασκάλου Ἀρτῆς τοῦπίκλῃν Καθδαδᾶ». Τὸ ἄλλο, καταχωρισμένο κάτω ἀπὸ ἕνα διβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ 1695, ἀναγράφει μὲ συντμήσεις: «μ: ἀρχ: διδ: ἀρτ: καθδ: κτήμα». Καθὼς ὅμως ὁ Κωνσταντίος δὲν ξεχώρισε τὸ σημείωμα τοῦ Μακαρίου ἀπὸ τὸ διβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ 1695, θεωρήθηκε ὅτι ὁ γραφέας τοῦ κώδικα καὶ ὁ κτήτορας ἦταν τὸ ἴδιο πρόσωπο καὶ ἔτσι πέρασε στὴ διβλιογραφία ἕνας ἀνύπαρκτος Μακάριος Καθαδᾶς ἀρχιμανδρίτης, δάσκαλος στὰ 1695 στὴ σχολὴ τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ στὴν Ἀρτα. Στὰ παραπάνω τεκμήρια ἔρχονται νὰ προστεθοῦν καὶ κάποιες ἄλλες σημειώσεις τοῦ Μακαρίου, καταχωρισμένες σὲ ἕνα ἀντίτυπο τῆς πρώτης ἐκδόσεως τῆς Γεωγραφίας τοῦ Μελέτιου Μήτρου (1728), τὸ ὁποῖο βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ ἐντυπα

1. Μ. Παρανίκας, *Σχέδιασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων*, Κωνσταντινούπολη 1867, σ. 74· Σερραφεῖμ Βυζάντιος, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς Προβέξης καὶ Ἀριτῆς*, Ἀθήνα 1884, σ. 208· Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1936, σ. 169. Ὁ ἀνύπαρκτος Μακάριος ὑποτίθεται ὅτι ἦταν ὁ τρίτος κατὰ σειράν δάσκαλος, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἰδρυσεως τῆς σχολῆς (1669), ὕστερα ἀπὸ τὸ Σωφρόνιο Λειχοῦδῃ καὶ τὸ Γεράσιμο Παλλαδᾶ, πού, ὁ τελευταῖος αὐτός, φέρεται ὅτι δίδασκε γύρω στὰ 1690 (Π. Ἀραβαντινός, *Βιογραφικὴ Συλλογὴ*, ἐκδ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Γιάννενα 1960, σ. 160· πρώτη δημοσίευση τῆς βιογραφίας τοῦ Παλλαδᾶ ἀπὸ τὸν Ἀραβαντινὸν στὴν «Πανδώρα», 13 (1862-3), σ. 184). Ὡστόσο ἡ παραπάνω σειρά τῶν πρώτων δασκάλων στὴ σχολὴ τοῦ Μανολάκη εἶναι λαθασμένη. Πρῶτος δίδαξε (1670) ὁ Γρηγόριος Μάνεσης, μαθητὴς καὶ δημιοῦργημα τοῦ Εὐγένιου Γιαννουλῆ (Σ. Λάμπρος, *Βίος Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ ὑπὸ Ἀναστασίου Γορδίου*, «Νέος Ἑλληνομνήμων», 4 (1907), σ. 75· Δ. Μ. Σάρ-

ρος, *Ἡπειρωτικαὶ ἐθνυμύσεις ἢ χρονικά σημειώματα καὶ ἐπιγραφαί*, «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά», 12 (1937), σ. 109 ἀρ. 11: βιβλιογραφικὸν σημείωμα τοῦ 1670 σχετικὸν μὲ τὴ διδασκαλίαν τοῦ Μάνεσης)· στὰ 1670 ὁ φερόμενος ὡς πρῶτος δάσκαλος τῆς σχολῆς Σωφρόνιος Λειχοῦδῆς (1652-1730) ἦταν μόλις 18 χρονῶν. Στὰ 1674 δίδασκε ὁ Ἐμμανουὴλ (Εὐφραῖμ) Δέκαρχος ὁ Κρής (N. Camariano, *Catalogui manuscriptorum grececi*, Βουκουρέστι 1940, σ. 73). Στὰ 1690 ὁ Γεράσιμος Παλλαδᾶς βρισκόταν στὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῆς Ἀλεξανδρείας (N. B. Τωμαδάκης, *Δύο πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας συγχρόμενοι. Γεράσιμος Α' Σπαρταλιώτης (1620-1636) καὶ Γεράσιμος Β' Παλλαδᾶς*, «Κρητικὰ Χρονικά», 3/1 (1949), σ. 182) καὶ ὄχι στὴ σχολὴ τῆς Ἀρτας. Ἀνάμεσα στοὺς δασκάλους τῆς σχολῆς ἴσως πρέπει νὰ συγκαταλεχθεῖ καὶ ὁ συνιδρυτὴς τῆς μητροπολίτης τῆς Ἀρτας Βαρβολομαῖος (1660-1691), ἂν κυριολεκτεῖ ὁ Γ. Παλλαδᾶς σὲ μιὰ ἐπιστολῇ του ἀποκαλώντας τον «διδάσκαλον» τῆς «περιφήμου πόλεως Ἀρτῆς» (Π. Ἀραβαντινός, ἔ.α., σ. 18).

τῆς μονῆς τοῦ Θεολόγου στὴν Πάτμο· μέσα στὶς σημειώσεις αὐτές, ποὺ θὰ σχολιασθοῦν πιὸ κάτω, εἶναι καὶ τρία κτητορικὰ σημειώματα, τὰ δυὸ γραμμένα στὴ σελίδα τοῦ ψευδοτίτλου καὶ τὸ τρίτο στὴν κορυφὴ τῆς σελίδας τοῦ Α' κεφαλαίου τῆς Γεωγραφίας. Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ εἶναι εὐκρινές: «Μακαρίου ἀρχιμανδρίτου πρεβέζης τοῦ ἐλαχίστου ἐν σπουδαίοις κτῆμα». Τὸ ἄλλο σημείωμα παρουσιάζει δυσκολίες στὴν ἀνάγνωση, γιατί πάνω στὶς δυὸ τελευταῖες τοῦ λέξεις ὑπάρχει δεύτερο γράψιμο· τὸ πρῶτο γράψιμο διαβάζεται: «καὶ τότε σὺν τοῖς ἄλλοις μακ(αρ)ίου ἱερομονά[χου] καθθαδᾶ» (ἡ καθθαδίου ἢ καθθαδού). Τὸ δεύτερο γράψιμο δὲν εἶναι ἀναγνώσιμο σὲ ὅλη τοῦ τὴν ἔκταση· πάνω στὴ λέξη ἱερομονά[χου]-τὰ γράμματα τῆς ἀγκύλης ἔχουν σθηστεῖ-ἔχουν γραφεῖ μιὰ ἢ δυὸ λέξεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ξεχωρίζει καθαρὰ ἡ κατάληξη τῆς δεύτερης *οντι*. Ἡ λέξη ἢ γραμμένη πάνω ἀπὸ τὸ ὄνομα *καθθαδᾶ* εἶναι ἀδιάγνωστη· ἀμέσως παραπέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ἀρχικοῦ σημειώματος προστέθηκαν οἱ λέξεις: καὶ ἀρχιμανδρίτου. Τοῦ τρίτου σημειώματος τὰ γράμματα ἔχουν κοπεῖ ἀπὸ τὸ διβλιοδέτη, ἀλλὰ θὰ μπόρουσε νὰ διαβάσει κανεὶς ἀπὸ τὰ λείψανά τους: «Μακαρίου ἀρχιμανδρίτου καὶ [...] πρεβέζης [...]».

Τὸ μόνο τεκμήριο γιὰ τὸ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τῶν παραπάνω σημειωμάτων εἶναι ὁ χρόνος (1728) τῆς ἐκδόσεως τῆς Γεωγραφίας. Δυὸ κείμενα, ὥστόσο, τοῦ 1785 ἔρχονται νὰ ὀρίσουν ἓνα στοιχειῶδες χρονικὸ διάστημα, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Μακάριος δίδασκε στὴν ἹἘρτα· πρόκειται γιὰ δυὸ ἐπιστολὲς τοῦ Ἀχμέτ ἀγᾶ, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς βοεβόδες αὐτῆς τῆς πόλης, πρὸς τὸ βενετὸ Τακτικὸ Προνοητὴ τῆς Πρέβεζας,¹ στὶς ὁποῖες μνημονεύεται ἓνας Μακάριος δάσκαλος στὴν ἹἘρτα, πιθανὰ ὁ Καθαδίας ἢ Καθαδᾶς, μιὰ καὶ δὲν ἔχουμε ἀνάμεσα στοὺς δασκάλους τῆς ἹἘρτας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς κανένα συνώνυμό του. Στὴν πρώτη ἐπιστολῇ (25-8-1785) ὁ βοεβόδας ἀναφέρει: «Τὸ παρὸν φιλικόν μας γράμμα εἰσὲ ἄλλο δὲν εἶναι, παρὰ κάποιος Ζαφείρης Γιαννούζης σοῦδιτό[ς] σας, ἐγκάτοικος αὐτοῦ, χρωστοῦσεν ἐνοῦ ὀδραίγου ραγιᾶ μας μὲ ὁμολογία γρόσια 100 μὲ τὸ διάφορό τος καὶ διὰ τὰ ὁποῖα ἄσπρα ἦτον κεφίλης ὁ δάσκαλος Μακάριος. Εἰς τὴ διορίαν του ἔστειλε 50 γρόσια εἰς

1. Βρίσκονται στὸ Ἀρχειοφυλακεῖο Λευκάδας: *Reggimento Nobile Homo quodam Marco Cicogna fù Provveditore Estrordinario di Santa Maura. Filza lettere otomani dal 22 Maggio 1785 al 29 Decembre 1785. Carte*

scritte e numerate dal 1 al 28, ἀρ. 10, 2 καὶ σὲ μικροταινία στὸ ΚΝΕ, Λευκάδα 1964, F 9. Ἀποκατασταίνω τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη, διὰ τῶν ὁρίωντας ὥστόσο τοὺς διαλεκτικὸς τύπους.

τὰ χέρια τοῦ Μακαρίου καὶ τοῦ τὰ ὅσῳ τοῦ ὁδραίου, τὰ δὲ λοιπὰ 50 γρόσια λείπουν. Τώρα κο[ν]τὰ τρεῖς χρόνος κάνει τὸ διάφορό τος κατὰ τὴν συμφωνίαν ὁπῶχον κο[ν]τὰ 30 γρόσια, καθὼς θέλει θεβαιωθεῖτε καὶ ἀπὸ τὴν ὁμολογίαν. Τώρα ὁ Μακάριος, ὁποῦ ἔταν κεφίλης, τοῦ ἔπесе δρόμος διὰ νὰ πάγει στὴ Μπόλη καὶ ἔτξι τὸν ἐστένεψε ὁ ὁδραίος καὶ τὸν ἤφερε ὁμπροστά μου. Ἐγώ, γλέπο[ν]τας τὸ δίκιο, ἐπρόσταξα τὸν μπουλούμπασή μου καὶ τὰ ἔδωσε, γρόσια 77 ὁποῦ κάνον μὲ τὸ διάφορό τος...». Ἡ δεύτερη ἐπιστολὴ (3-9-1785) δίνει μιὰ συμπληρωματικὴ πληροφορία, ὅτι δηλαδὴ ὁ Μακάριος εἶχε ἀδελφούς ἐγκαταστημένους στὴν Πρέβεζα ἢ στὴν Ἄρτα: «ὥστόσο, διὰ τὰ ἄσπρα τοῦ Γιαννούζου σὰς ἐφάνέρωσα ὁποῦ τὰ ἔχει δώσει ὁ μπουλούμπασής μου καὶ πρέπει, τὸ σωστό, νὰ μᾶς τὰ στείλετε μὲ τὸ διάφορόν τος πρὸς 10 τὰ 100 πῶναι τὸ συνήθειον σας. Καὶ ὁ Γιαννούζος, ἂν ἔχει δώσει τῶν ἀδελφῶν τοῦ Μακαρίου ἢ τοῦ ἰδίου τοῦ Μακαρίου, ἔπρεπε νὰ πάρει καὶ τὴν ὁμολογίαν του· εἰδὲ καὶ τὸς ἔχει δώσει δι' ἄλλη ὑπόθεσιν, αὐτὸ ἐβγάξει ἢ κρίσει...». Ἀπὸ ὅσα τεκμήρια παρατέθηκαν, συμπεραίνει κανεὶς ὅτι πρὶν κιόλας ἀπὸ τὰ 1782 ὁ Μακάριος ἦταν ἐγκαταστημένος στὴν Ἄρτα, ὅτι στὰ 1785 ἐτοιμάζεται νὰ ἀναχωρήσει στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὅτι τέλος σὲ μιὰ χρονικὰ ἀπροσδιόριστὴ ἐποχὴ ἔβρισκόταν στὴν Πρέβεζα, ὅπου ἀσχοῦσε ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα.

Ἡ μνεία τῶν ἀδελφῶν τοῦ Μακαρίου ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι σὲ κάποια στιγμή αὐτὴ ἢ κεφαλόντικη οἰκογένεια εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν Πρέβεζα καὶ ἀπὸ κεῖ ὁ Μακάριος πέρασε, ἴσως μαζί κ' οἱ ἀδελφοὶ του, στὴν Ἄρτα, γιὰ νὰ διδάξει στὴ σχολὴ τοῦ Μανολάκη Καστοριανοῦ. Στὰ 1782 βρίσκεται στὴν Πρέβεζα κ' ἕνας ἄλλος Κεφαλόντικης παπὰς Καβάδης (ὅπως ὑπογράφεται ὁ ἴδιος, ἢ Καβαδάς ὅπως ἀναγράφεται ἄλλοι), ὀνομαζόμενος Νεόφυτος πού, λίγα χρόνια ἀργότερα, ἀντιδικεῖ μὲ τὸ μητροπολίτη τῆς Ἄρτας¹. εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Νεόφυτος καὶ

1. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Ἡπειρωτικὰ σταχυολογήματα*, «Ἡπειρωτικὴ Ἔστια», 11 (1962), σ. 380-2. «Νεόφυτος ἱερομόναχος Καβάδης καὶ πνευ[μα]τικῶς» ὑπογράφεται σὲ ἔγγραφο τῆς ἰδίας ἐποχῆς (Ἀρχιεπισκοπικὸ Λευκάδας: Reggimento Nobile Homo Marco Cognna, fù Provveditore Straordinario di Santa Maura. Filza No 3, ἀρ. ἐγγράφου 6 καὶ σὲ μικροταινία στὴν Ταινιοθήκην τοῦ ΚΝΕ, Λευκάδα 1964,

F 3). Ὅπως δὴποτε, ὑπάρχει στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ. ντόπια κογένεια Καβαδία στὴν Πρέβεζα· ἕνας Ἰωάννης Καβαδίας, φιλικός, γράφει στὰ 1820: «ἔζησα πάντοτε εἰς τὴν πατρίδα μου Πρέβεζα τῆς Ρούμελης, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγεννήθηκα, πάντοτε μὲ τὰ ἄρματα τὰ ὁποῖα μοῦ ἦτον καὶ πατροπαράδοτα...» (Ἐμ. Γ. Πρωτοφάλης, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία*, Ἀθήνα 1964, σ. 166, 256 ἀρ. 19).

ὁ Μακάριος ἀνήκουν στὴν ἴδια κεφαλονίτικη οἰκογένεια, ἐγκαταστημένη στὴν Πρέβεζα πρὸς τὰ μέσα τῆς δεύτερης 50ετίας τοῦ 18ου αἱ.

Ἐνα ζήτημα ποὺ χρειάζεται νὰ ἐπιλυθεῖ, εἶναι ἡ ταύτιση τοῦ Μακαρίου τῆς σχολῆς τῆς Ἀρτας μὲ τὸ Μακάριο Καβαδία τὸ συγγραφέα τοῦ ἀντιβολταϊρικοῦ κειμένου καὶ σχολάρχῃ τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας. Ὅ,τι κυρίως θὰ ἀντίκρουε τὴν ταύτιση εἶναι οἱ διαφορετικοὶ τύποι μὲ τοὺς ὁποίους παρὰδίδεται τὸ ἐπώνυμο τοῦ Μακαρίου τῆς Ἀρτας καὶ τοῦ Μακαρίου τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας: Καβαδάς στὴ μιὰ, Καβαδίας στὴν ἄλλη περίπτωση. Πρὶν ὑπομνήσει κανεὶς τὴ ρευστότητα γύρω ἀπὸ τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα σ' ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, θὰ ἄξιζε νὰ ἀναφέρει ἕνα συγκεκριμένο τεκμήριο γιὰ τοὺς διαφορετικούς τύπους μὲ τοὺς ὁποίους παρὰδίδεται τὸ ἐπώνυμο τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα τοῦ λόγου κατὰ τοῦ Βολταίρου: ἐνῶ στὸ ἐντυπο ἡ ἐκφορὰ τοῦ ὀνόματος σὲ γενικὴ ὑποδεικνύει καὶ τοὺς δυὸ τύπους, σὲ ἕνα χειρόγραφο¹ ἀναγράφεται στὸν τύπο Καβάδης, ὅπως καὶ τὸ ἐπώνυμο τοῦ Νεόφυτου Καβάδῃ ἢ Καβαδᾶ: «Μακαρίου Ἀρχιμανδρίτου τοῦ Καβάδῃ Λόγος κατὰ Οὐολταίρου ἢ παραινετικός». Τὸ ἀποφασιστικὸ ὅμως στοιχεῖο γιὰ τὴν ταύτιση, τὸ ὁποῖο μάλιστα ἐνισχύει μὲ τὴ σειρά του καὶ τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Μακαρίου καὶ τῆς οἰκογένειάς του στὴν Πρέβεζα, προέρχεται ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἀναγραφή τοῦ ὀνόματός του στὸν τύπο Καβάδης, σὲ κάποιον ἀθωνικὸ χειρόγραφο² μὲ τὰ ἐξῆς περιεχόμενα: δυὸ ὕμνους στὴν Παναγία, ὁ πρῶτος μὲ τὴν ἀκροστιχίδα «Μακαρίου» κι ὁ δεύτερος μὲ τὴ μακρόσυρτη ἀκροστιχίδα «Μακάριος ὦ θεομῆτορ ὁ ἀχρεῖος σου δοῦλος τάδ' ἐκ τῶν σῶν δέει καὶ πόθῳ πολλῷ σοὶ προσφέρει τῇ πάντων ἀνάσσει καὶ ὑπεράγῳ ἀειπαρθένῳ σωτεί-

1. Ὁ κώδικας 25 τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἑθνολογικῆς Ἑταιρείας (Σπ. Λάμπρος, *Κατάλογος κωδίκων Ἱστορικῆς καὶ Ἑθνολογικῆς Ἑταιρείας*, «Νέος Ἑλληνομνήμων», 6 (1909), σ. 343 ἀρ. 25). Σὲ ἕνα κτητορικὸ σημείωμα τοῦ Μακαρίου στὸν ἄλλοτε κώδικα 198 τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου («Νικολάου Κούρσουλα τοῦ Ζακυνθίου ὑπομνήματα καὶ ζητήματα εἰς τὸ Ἀριστοτέλους περὶ οὐρανοῦ») φαίνεται ὅτι κρατᾷ τὸν τύπο Καβαδίας: «Μακάριος [...] ἐκ Κεφαλληνί(ας), ἐπίκλην Καβαδ[ίας]» (Ν. Α. Βέης, *Κατάλογος τῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελο-*

ποννήσῳ μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, Β', «Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου», 7 (1957), σ. 17 ἀρ. 198· τὸ ὄνομα στὸν κώδικα εἶναι Καββαδ. ἡ συμπλήρωση ἀνήκει στὸ Βέη). Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ «Λόγου παραινετικοῦ» στὴ χειρόγραφη μορφή του βλ. καὶ Μ. Γεδεών, *Εἴκοσιν ἐτῶν ἐθνικὴ ἱστορία κατόπιν θνήλλης (1791-1811)*, «Θεολογία», 5 (1927), σ. 296.

2. Σωφρ. Εὐστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων*, Καϊμπριτζ 1924, σ. 107 ἀρ. 518.

ρη Μαρία ρυσθείς διὰ σοῦ παντός δεινοῦ δέξαι δὴ τὸν ὕμνον ὡς τὰ τῆς χήρας λεπτά ὁ υἱός σου ὦ θεογεννήτρια»· ἓνα ἐπιγράμμα τοῦ «πεῖζαδὲ Σκαρλάτου Γκίκα Εἰς Βολταίρου καὶ τὰ αὐτοῦ συγγράμματα ὑπὸ Μακαρίου ἀρχιμανδρίτου Καβάδης τοῦ ἐκ Νικοπόλεως τῆς ἐν Μακεδονίᾳ»· ἓνα λόγο «κατὰ Βολταίρου καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ» καὶ τέλος «Ἡφαιστίωνος ἐγχειρίδιον Ἀλεξανδρέως Περὶ μέτρων καὶ ποιημάτων». Ὁ Μακάριος Καβάδης «ἐκ Νικοπόλεως τῆς ἐν Μακεδονίᾳ» εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Κεφαλονίτη Μακάριο, τὸ συγγραφέα τοῦ διβλίου κατὰ τοῦ Βολταίρου, καθὼς φαίνεται καθαρὰ τόσο γιατί τὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο προσγράφει στὸ «Νικοπολίτη» Μακάριο τὸ ἀντιβολταιρικὸ κείμενο ὅσο καὶ γιὰ ἓναν ἄλλο λόγο: ὁ ὕμνος μὲ τὴ μακρόσυρτη ἀκροστιχίδα ὑπάρχει στὸ ἐντυπο τοῦ Μακαρίου,¹ μαζὶ μὲ ἄλλους δυὸ ὕμνους ποὺ δὲν καταχωρίζονται στὸ ἀθωνικὸ χειρόγραφο. Ἔτσι ἡ μαρτυρία τοῦ χειρογράφου σχετικὰ μὲ τὴν πατρίδα τοῦ Μακαρίου ἀντὶ νὰ ὑποδεικνύει δυὸ διαφορετικὰ πρόσωπα, ἓναν ἀρχιμανδρίτη Μακάριο Καβάδη ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ Νικόπολη κ' ἓνα συνώνυμό του ἀρχιμανδρίτη ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά ποὺ κ' οἱ δυὸ τοὺς εἶχαν τὴν τάση νὰ ἀναιροῦν τὸ Βολταίρο, φανερῶναι μιὰ εὐκλοεξήγητη σύγχυση: ὁ Μακάριος ἔχει ζήσει, μὲ τὴν οἰκογένειά του ἴσως, στὴν Πρέβεζα, δίπλα δηλαδὴ στὴν ἡπειρωτικὴ Νικόπολη ὅπου, καθὼς θὰ δοῦμε, ἔκανε κάποιες ὑποτυπώδεις ἀρχαιολογικὰς ἀναζητήσεις· ἔχοντας κανεὶς ὑπ' ὄψιν τὴ σχέση τοῦ

1. *Λόγος παραινεικός*, σ. 123-32: τοῦ αὐτοῦ *ἔτερος εἰς τὴν Θεοτόκον ἐν στίχοις λαμβικοῖς, ἡρωϊκοῖς, ἀνακρεονταίοις, διμέτροις βραχυκαταλήκτοις λαμβικοῖς, καὶ ἀδωνίοις, μετὰ διπλῆς ἀκροστιχίδος*· ἡ δευτέρη ἀκροστιχίδα εἶναι: *Μαρία*. Τὸ κείμενο τοῦ ὕμνου παρουσιάζει διαφορὰς, ἀν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο· ἐντυπο: «Μῆτερ Θεοῦ μάκαιρα κούρη παρθένε»· χειρόγραφο: «Μάτερ μάκαιρα Μαρία κλεινὴ κόρη». Στὸ ἐντυπο καταχωρίζονται καὶ οἱ ἐξῆς δυὸ ὕμνοι: *Τοῦ αὐτοῦ Ὑμνος εἰς τὴν Μακαρίαν Τριάδα καὶ Παντελεήμονα καὶ Ἑρμόλαον τοὺς Ἀγίους, ἐν ἑξαμέτρῳ τόνῳ* (σ. 118-20) καί: *Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὴν Θεοτόκον* (σ. 121-2). Ὁ Μακάριος εἶχε περάσει κάποια ἀρρώστεια καὶ ἀπόδωσε τὴν ἱασή του στὴ «μακαρίαν τριάδα καὶ

Παντελεήμονα καὶ Ἑρμόλαον τοὺς Ἀγίους»: «Καὶ νύκε νοῦσος πέφνε με ὦκα μάλα στονόεσσα, / (...) τοιας ρύσασθε νοῦσου ἐριούνοι αἰψα / ἥ με κατασμήχουσα κακῆς ὁδύνῃσι παρεῖχε...». Ὁ Εὐστρατιάδης δίνει ἀπὸ τὸ ἐπιγράμμα τοῦ μπετζαντὲ Σκαρλάτου Γκίκα τὸν πρῶτο μόνον στίχο: «ὃς κ' ἐθέλοι πιέμεν ὀλεσίμβροτα φάρμακα Κίρκης» (πβ. *Λόγος παραινεικός*, σ. 102: «ἔστι γάρ (: τὰ ἔργα τοῦ Βολταίρου), ἔστι πολὺ χεῖρω καὶ τῶν Κίρκης φαρμάκων»). Ὁ «Λόγος κατὰ Βολταίρου καὶ τῶν ὁπαδῶν αὐτοῦ» ἀνήκει στίς σ. 27-57 τοῦ κώδικα· ὡστόσο εἶναι δύσκολο νὰ χῶρεσαν σὲ 30 χειρόγραφες σελίδες οἱ 115 τοῦ ἐντύπου· ἴσως πρόκειται γιὰ ἓνα μόνον τμῆμα ἢ γιὰ ἐπιτομὴ τοῦ κειμένου τοῦ «Λόγου».

Μακάριου με τὴν Πρέβεζα, θὰ μπορούσε νὰ διατυπώσει περισσότερες ἀπὸ μιὰ εὐλογες ὑποθέσεις γιὰ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο μπερδεύτηκε ἡ πατρίδα τοῦ κεφαλονίτη λογίου με τὴν ἡπειρωτικὴ Νικόπολη κ' ἡ τελευταία με τὴ μακεδονική.

Σύμφωνα με τὶς εἰδήσεις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ τούρκου βοεβόδα, ὁ Μακάριος ἐνδέχεται νὰ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἄρτα γιὰ τὴν Πόλη στὰ τέλη τοῦ 1785 ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1786· στὴν Πόλη τὸν βρίσκουμε νὰ σχολαρχεῖ στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία πρὸς τὰ τέλη τῆς δεκαετίας 1790 - 1800. Κάποιες ἄλλες πληροφορίες ἀναφέρουν ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὸ παρὰπάνω διάστημα πέρασε στὸ Βουκουρέστι, ὅπου δίδαξε στὴν αὐθεντικὴ σχολή, ἄγνωστο ἀκριβῶς πότε, καὶ στὸ σπίτι τῶν Ὑψηλάντηδων σὰν ἐσωτερικὸς δάσκαλος. Τὸ πιὸ σίγουρο τεκμήριο γιὰ τὰ χρόνια τῆς διδασκαλίας τοῦ Μακάριου στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία εἶναι μιὰ δική του φράση,¹ σύμφωνα με τὴν ὁποία, διένυε κιόλας τὸν τρίτο χρόνο τῆς σχολαρχίας του ὅταν ἔγραφε ἡ τύπωνε τὸ «Λόγο παραιναιτικό»: «Ἐγὼ μὲν οὖν τρίτον ἤδη ἔτος ἐν Βυζαντίῳ σχολαρχῶν, βεβοήθηκα τὰ δυνατὰ ὅκνου μομφὴν ἀπορρίψας καὶ τοιούτων θανασίμων διακέτων ὡμᾶς, τό γε ἔμὸν ἀπήλλαξα μέρος, τῆς φιλαυτίας ἐπίπροσθεν τὸ φιλάλληλον θέμενος». Ὅταν ὁ Μακάριος γράφει τὸ «Λόγο» του, εἶναι καθὼς εἶδαμε, σχολάρχης στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία· ὥστόσο ἡ χρονολογία τῆς ἐκδόσεως δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ καὶ τὸ ἔσχατο ὄριο τῆς τριετοῦς σχολαρχίας τοῦ Μακάριου, γιατί μπορεῖ ἀπὸ τὸ γράψιμο ὡς τὸ τύπωμα τοῦ κειμένου νὰ μεσολάδησε ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα. Ἡ κυκλοφορία ἄλλωστε τοῦ ἔργου στὴ χειρόγραφὴ του μορφή, ἴσως εἶναι καὶ ἕνας λόγος ὥστε νὰ μὴ θεωροῦνται ἀπαραίτητες οἱ βελτιώσεις κ' οἱ προσαρμογὲς κατὰ τὴν καθυστερημένη ἐκτύπωσή του. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀνταποκρινόμενη στὰ πράγματα ἡ πληροφορία τοῦ Γεδεών,² ἀτεκμηρίωτη ὥστόσο, ὅτι ὁ Μακάριος σχολαρχοῦσε στὴν πατριαρχικὴ Ἀκαδημία στὰ χρόνια 1795 - 1798 καὶ ὄχι στὰ 1798 - 1801 ἢ 1802, ὅπως θὰ συμπεράινε κανεὶς ἀν' χρονολογοῦσε τὴ σχολαρχία τοῦ Μακάριου ἀπὸ τὴ χρονολογία τῆς ἐκδόσεως τοῦ βιβλίου.³

1. Λόγος παραιναιτικός, σ. 111.

2. Μ. Γεδεών, *Χρονικά τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας*, Κωνσταντινουπόλη 1883, σ. 155, 179 ἀπὸ τὸ Γεδεών ἀντλεῖ καὶ ὁ νεώτερος (1901) καθηγητῆς τῆς πατριαρχικῆς σχολῆς Ἀνθιμος Μαζαράκης, *Ἡ πατριαρχικὴ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή*, «Φιλαν-

θρωπικὰ Καταστήματα ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1906», ἔτος Β', Κωνσταντινουπόλη 1905, σ. 118 καὶ ὁ Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία*, τ. 1, σ. 16, ποὺ ἀναγράφουν τὴν ἴδια χρονολογία.

3. Αὐτὴ τὴ χρονολογία ὑποδεικνύει ὁ Δ. Χαβιαράς, ἑ.ά., σ. 134-5.

Ἄν ὅμως μεσολαβεῖ μιὰ τετραετία περίπου ἀνάμεσα στὸ γράψιμο καὶ στὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου, δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφήσει κανεὶς ἀπαρατήρητο τὸ γεγονὸς ὅτι στὰ 1802 βλέπει τὸ φῶς καὶ ἓνα ἄλλο ἔντυπο τοῦ ἴδιου κλίματος, ἡ «Ἀντιφώνησις» τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου.

Ἡ πληροφορία τοῦ Γεδεὼν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ κάποιων ἄλλων μαρτυριῶν. Στὰ 1790 διαλύεται ἡ σχολὴ τῶν φιλοσοφικῶν μαθημάτων τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας καὶ ὁ προϊστάμενός της, ὁ Σέργιος Μακράτος, μεταφέρεται στὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς τῶν γραμματικῶν μαθημάτων ἀντικαθιστώντας κάποιον Μακάριο, ἄνθρωπο «αὐτομαθὴ ἀμαθῆ», «κυκεῶνα ἢ συρφετὸ ἀμαθείας»· αὐτὸς ὁ Μακάριος, ποὺ «εἰσπηδήσας εἰς τὴν ἐνταῦθα σχολὴν τὴν λεγομένην τῶν γραμματικῶν, ταύτην σενέχεέ τε καὶ ἐτάραξε», δὲν εἶναι βέβαιο ἂν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Καθαδία.¹ Στὰ 1793 ὁ Σέργιος ἀναγκάζεται νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴ σχολαρχία, μὴ θέλοντας νὰ παραδεχθεῖ ὀρισμένες κερδοσκοπίες ποὺ γίνονταν σὲ βάρος τῆς σχολῆς· στὴ θέση του ἀνεβαίνει ὁ Φώτιος Κύπριος ποὺ μᾶζι μὲ τοὺς ἄλλους δυὸ δασκάλους, ἓνα Θεοδόσιο καὶ κάποιον Δημήτριο, κατεβάζουν τὸ ἐπίπεδο τῆς σχολῆς: «φιλοσοφία γὰρ ὅλως ἀπέπτῃ μυσαχθεῖσα τὴν μετὰ γοητείας μοχθηρίαν, γραμματικὴ δὲ ὑβρίζεται· καὶ γὰρ Αἰσωπος καὶ Λουκιανὸς ἐν αὐτῇ σκηνοδατεῖ». ² Στὰ 1798 ὡς τὰ 1801 τὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς ἀναλαβαίνει ξανὰ ὁ Μακράτος. Ἔτσι, ἡ πληροφορία τοῦ Μακάριου ὅτι σχολαρχοῦσε τρία χρόνια, δὲ μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται στὴν περίοδο 1798 - 1801 ἢ 1802, ἀφοῦ στὰ χρόνια αὐτὰ σχολάρχης εἶναι ὁ Μακράτος· ἐπίσης, ἡ πληροφορία ὅτι στὰ 1793 - 1796 ³ παίρνει τὴ θέση τοῦ Σέργιου ἓνας Μακάριος δὲ φαίνεται σωστή, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Σέργιος παραδίδει ὅτι τὸν διαδέχτηκε ὁ «ἀτέχνως ψελλίζων τὰ γραμματικά» Φώτιος. ⁴ Γιὰ ἓνα ἄλλο λόγο θὰ πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ τριετὴς σχολαρχία τοῦ Μακάριου μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1790, ὅπως θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ συμπεράνει κανεὶς ταυτίζοντας μὲ τὸ Μακάριο Καθαδία τὸν προϊστάμενο τῆς σχολῆς τῶν γραμματικῶν μα-

1. Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Βενετία 1872, σ. οζ'-οη'. τὰ παραθέματα ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Μακράτου (15.8.1793). Πβ. καὶ Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 3, Περτρούπολη 1899, σ. 30-1.

2. Κ. Σάθας, *ἑ.δ.*, τ. 3, σ. οθ'. τὸ παράθεμα ἀπὸ ἄλλῃ ἐπιστολῇ τοῦ Μα-

κράτου.

3. Μ. Παρανίκας, *Σχέδιασμα*, σ. 29. Τὴν ἐκδοχὴ αὐτὴ θὰ τὴ στήριζε καὶ μιὰ εἰδηση, κατὰ τὴν ὁποία στὰ 1796 εἶχε κιάλας ἐπικριθεῖ ὁ *Λόγος παραινετικός*· ὥστόσο ἡ χρονολογία 1796 δὲν παραδίδεται μὲ βεβαιότητα (βλ. σ. 239 σημ. 3).

4. Κ. Σάθας, *ἑ.δ.*, τ. 3, σ. οθ'.

θημάτων, τὸν ὁποῖο διαδέχτηκε ὁ Σέργιος: ὁ «Λόγος παραινετικὸς» δὲ γράφεται νωρίτερα ἀπὸ τὰ 1794, τῇ χρονίᾳ δηλαδὴ τῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὸ Νικηφόρο Θεοτόκη τῆς «Authenticité» τοῦ J. G. Clémence' συνεπῶς, ὁ Μακάριος θὰ διένυε τὸν τρίτο χρόνο ὡς προϊστάμενος τῆς σχολῆς σὲ κάποιο χρονικὸ διάστημα μεταγενέστερο ἀπὸ τὰ 1794, ἀφοῦ ἡ σχετικὴ φράση στὸ κείμενό του εἶναι ἐνεστωτικὴ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἡ πληροφορία ποὺ τοποθετεῖ τὸ Μακάριο στὴ διεύθυνση τῆς σχολῆς ἀπὸ τὰ 1795 ὡς τὰ 1798 βασίζεται στὰ πράγματα, ἀφοῦ, ἐπιπρόσθετα, διασταυρῶνεται μὲ μιὰ ἄλλη εἰδηση, ἡ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία στὰ 1797 - 1798 ἀνάμεσα στοὺς «πρώτους» δασκάλους τῆς πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας συγκαταλέγεται καὶ ἕνας Μακάριος, προφανῶς ὁ Καβάδιος.

Περισσότερο σκοτεινὰ εἶναι τὰ σχετικὰ μὲ τὴν διδασκαλία τοῦ Μακαρίου στὸ Βουκουρέστι. Ὁ Ἀνθιμος Μαζαράκης παραδίδει πῶς ὁ Μακάριος, ὕστερα ἀπὸ τὴν διδασκαλία του «εἰς τὰ δημόσια τῆς Κωνσταντινουπόλεως καταστήματα, ἐν τέλει ἀνέλαβε τὴν ἀνατροφὴν τῶν υἱῶν τοῦ πρίγκιπος Ὑψηλάντου». ² Μὲ τὴν εἰδηση τοῦ Μαζαράκη θὰ συνδέεται, ἂν δὲν τεκμαίρεται ἀπ' αὐτή, καὶ ἡ ἀνεπιβεβαίωτη πληροφορία ὅτι ὁ Μακάριος δίδασκε τὴν αὐθεντικὴν σχολὴν τοῦ Βουκουρεστιοῦ. ³ καὶ εἶναι φυσικὸ νὰ προσλήφθηκε ὁ Μακάριος ὡς οἰκοδιδάσκαλος στοὺς Ὑψηλάντηδες στὰ 1802, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Ὑψηλάντης

1. Μ. Παρηνίκας, *Σχέδιασμα*, σ. 29.

2. Α. Μαζαράκης, *Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843, σ. 403· ἀπὸ τὸ Μαζαράκη, κυρίως, ἀντλεῖ καὶ ὁ Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, τ. 1, Ἀθήνα 1904, σ. 177 καὶ ὁ Π. Χιώτης, *Ἱστορικὰ ἀπομνημονεύματα Ἑπτανήσου* (ἔκδ. Α. Χ. Ζώη), τ. 7, Ζάκυνθος 1900, σ. 9 (ἡ ἔκδοσις τοῦ τόμου αὐτοῦ δὲν ὁλοκληρώθηκε).

3. Κ. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, Ἀθήνα 1868, σ. 615· Ὁ Θεόδ. Ἀθανασίου, *Περὶ τῶν ἐλληνικῶν σχολῶν ἐν Ρουμανίᾳ*, Ἀθήνα 1898, σ. 85, ἀναφέρει τὸ Μακάριο ὡς δάσκαλο ἀρχικὰ στὴν Πόλιν καὶ ὕστερα στὸ Βουκουρέστι, ὅπως καὶ ὁ Σάθας ἀγνοεῖ ὡστόσο πότε καὶ τί μαθήματα δίδασκε.

Ἄς παρατηρηθεῖ ὅτι τὸν ἀναγράφει μὲ τὸν τύπο Καβάδιος καὶ ὄχι Καβάδιος καὶ αὐτό, ἴσως, σημαίνει ὅτι τὸν γνωρίζει καὶ ἀπὸ τῆς ἑγγραφῆς πηγῆς του. Μὲ τὸν τύπο Καβάδιος τὸν ἀναγράφουν οἱ Μαζαράκης, Ἀνδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, τ. 2, Ἀθήνα 1857, σ. 269, Μ. Γεδεών, *Ἐκκλησία καὶ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 10' αἰῶνα*, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», 8 (1887-8), σ. 296, Σάθας καὶ οἱ ἄλλοι μεταγενέστεροι· ἀντίθετα, ἡ χειρόγραφη παράδοσις δίνει τὸν τύπο Καβάδης-Καβάδιος. Ὁ Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία*, τ. 2, σ. 405 τὸν ἀναγράφει ἀνάμεσα στοὺς δασκάλους τῆς αὐθεντικῆς σχολῆς χωρὶς ἄλλες ἐνδείξεις, ἀντλώντας τὴν πληροφορίαν ἀπὸ τὸ Σάθα.

διορίστηκε ήγεμόνας στη Βλαχία κι ήταν ο 'Αλέξανδρος κι ο Δημήτριος, ο πρώτος γεννημένος στα 1792 κι ο δεύτερος στα 1793, ήταν σὲ ηλικία νὰ προχωρήσουν στὰ ἐγκύκλια μαθήματα. Ἀκολουθώντας τὸν Κωνσταντῖνο Ὑψηλάντη στὸ Βουκουρέστι, ὁ Μακάριος θὰ εἶχε ὅλες τὶς εὐκαιρίες νὰ γνωριστεῖ μὲ τοὺς ἰσχυροὺς φαναριώτικους καὶ ρουμάνικους κύκλους ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ διευκολύνουν τὴν τοποθέτησή του στὴν αὐθεντικὴ σχολή: στὰ 1805, μὲ τὸ θάνατο τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη, ἡ σχολὴ τοῦ Βουκουρεστιοῦ περνάει κρίση ποὺ συνεχίζεται ὡς τὰ 1815, ὅταν ἔρχεται νὰ ἀναλάβει τὴ διεύθυνση τοῦ ἄλλοτε ἀκμαίου ἱδρύματος ὁ Νεόφυτος Δούκας· μέσα σ' αὐτὸ τὸ διάστημα θὰ διορίστηκε κάποια στιγμὴ ὁ Μακάριος στὴν αὐθεντικὴ σχολή, ἄγνωστο πότε καὶ γιὰ πόσο διάστημα. Δὲ λείπουν ὥστόσο κάποιες ἐνδείξεις γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Καθαδία μὲ τοὺς κύκλους τῶν ἡγεμονιῶν· μιὰ μάλιστα ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι, καὶ πρὶν ἴσως ἀπὸ τὴν πιθανολογούμενη μετάβασή του στὸ Βουκουρέστι μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Ὑψηλάντη, εἶχε ξαναδρεθεῖ παλιότερα στὶς ἡγεμονίες, σὲ μιὰ ἐποχὴ νωρίτερη ἀπὸ τὸ 1796.

Τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Καθαδία μὲ τὶς ἡγεμονίες τὴν προσφέρει ὁ ἀθωνικὸς κώδικας μὲ τὰ γραπτὰ τοῦ Μακαρίου: ἀνάμεσα στὰ περιεχόμενα αὐτοῦ τοῦ χειρογράφου εἶδαμε πὼς ὑπάρχει κ' ἓνα ἐπίγραμμα ἀφιερωμένο στὸ «Λόγο παραινετικόν», γραμμένο ἀπὸ τὸ μπεηζαντὲ Σκαρλάτο Γκίκα (1750 - 1833). Ὁ Σκαρλάτος Γκίκας μποροῦσε νὰ ἔχει προσωπικὴ γνωριμιὰ μὲ τὸ Μακάριο στὸ Βουκουρέστι, ἀλλὰ καὶ ἔμμεση μὲ ἐπιστολικὴ ἐπικοινωνία, ὅπως εἶχε καὶ μὲ ἄλλους λόγιους τῆς Πόλης· ὥστόσο καὶ στὴ μιὰ καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση, εἶναι βέβαιο πὼς ὁ Καθαδίας εἶχε τὶς ἐπαφές του μὲ κύκλους ποὺ συνδύαζαν τὴν ἀρχοντικὴ τους σειρὰ μὲ τὴ λογισύνη. Κάτοχος τοῦ ἀθωνικοῦ χειρογράφου ἦταν ὁ Γρηγόρης Μάνος: «Γρηγορίσιο Μάνοιο ἑταῖρε κτῆμα με γνῶθι...». Αὐτὸν τὸ Γρηγόρη Μάνο θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὸν ταυτίσει μὲ τὸ γιὸ τοῦ Γεωργίου Μάνου τοῦ Μιχαήλ, συζύγου τῆς Ρωξάνδρας Σούτσου (1742 - 1826)· στὴν ταύτιση ὁδηγεῖ

1. Πβ. λ.χ. τὴν ἀλληλογραφία τοῦ μὲ τοὺς κύκλους τῆς «Κιβωτοῦ» στὰ 1804 (Αἰκ. Κουμαριανοῦ, *Ἀντίμουν Γαῖη «Λεξικόν Ἑλληνικόν»*. Ἡ ἱστορία μιᾶς λεξικογραφικῆς προσπάθειας, α' Ὁ Ἑρανιστής», 2, 9/10 (1964), σ. 175). Ἐνα ἀντίτυπο τοῦ «Λόγου πα-

ραινετικοῦ», ἀφιερωμένο ἀπὸ τὸ συγγραφέα του στὸ Σκαρλάτο Καλλιμάχη (Ar. Camariano, ἑ.ἀ., σ. 51 σημ. 3), παρέχει μιὰν ἀκόμη ἐνδειξὴ γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Καθαδία μὲ τὶς προσωπικότητες τῶν ἡγεμονιῶν καὶ τοῦ Φαναριῶ.

ἡ μνεία ἑνὸς Μακάριου, τοῦ Καβαδία Ἰσως, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγόρη Μάνου (1776 - 1821 ἢ 1822), γραμμένη στὶς 17-5-1796 στὸ Βουκουρέστι καὶ σταλμένη στὴ μητέρα του στὰ Θεραπειὰ τῆς Πόλης : «προσέτι παρακαλῶ ἀναφέρουσα τῇ διδασκάλῳ κύρ Μακαρίῳ τοὺς ἀπὸ μέρους μου ἀσπασμοὺς τῆς δεξιᾶς του, νὰ τῷ εἰπῇ νὰ συνθέσῃ ἕν ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα εἰς τὴν μακαρίτιδα (: ἀδελφὴ τῆς μητέρας του), τὸ ὁποῖον νὰ σκαφθῇ ὑποκάτω τῶν στίχων τοῦ μακαρίτου πάπου μου...».¹ Στὰ 1796 ὁ Καβαδίας βρίσκεται στὴν πατριαρχικὴ σχολή· μολονότι αὐτὴ ἡ διασταύρωση δὲν προσφέρεται ὥς ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ταύτιση τῶν δυὸ δασκάλων, ὥστόσο εἶναι ἱκανὴ νὰ τὴν ὑποδείξει. Ἄν πραγματικά, ὅπως ὑποβάλλουν οἱ ἐνδείξεις, ὁ Μακάριος τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Καβαδία, τότε εἶναι εὐλογο νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι δρέθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ 1795 στὶς ἡγεμονίες, ἔπου γνωρίστηκε μὲ τὸ Σκαρλάτο Γκίκα καὶ τὸ Γρηγόριο Μάνο, νέο τότε καὶ Ἰσως μαθητὴ του.

Ὡστόσο, τὴ σταδιοδρομία του ὁ Μακάριος φαίνεται πὼς τὴν ἔκαμε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου, χάρις στὶς δημόσιες ἢ ἰδιωτικὲς παραδόσεις του, μπόρεσε νὰ ἀποκτήσῃ ἕνα ὄνομα. Ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πέρασε κάποια ἀπροσδιόριστη στιγμή στὴν Κέα· ἐκεῖ δίδαξε γιὰ ἕνα διάστημα καί, στὰ 1824, βρῆκε τὸ θάνατο χτυπημένος ἀπὸ τὴν πανώλη ποὺ εἶχε πλήξῃ ἐκείνη τὴ χρονιά τὸ νησί². Τὴ μετακίνησιν τοῦ Μακάριου ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κέα καὶ τὸ θάνατό του πληροφοροῦμαστε ἀπὸ τρία ἔγγραφα τοῦ 1824 : δυὸ ἀναφορὲς ἑνὸς κεφαλονίτη Στέλιου Καβαδία, ἀνιψιοῦ τοῦ Μακάριου, πρὸς τὸ ὑπουργεῖο τῆς Ὁρησκείας καὶ ἕνα ἔγγραφο τοῦ ἰδιοῦ ὑπουργείου πρὸς τὸ μητροπολίτη τῆς Κέας Νικόδημο Ροῦσσο (1819 ἕως 15-12-1824). Καταγγέλλοντας μὲ τὶς ἀναφορὲς του ὁ Στέλιος Καβαδίας ὅτι ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ πράγματα τοῦ Μακάριου τὸ εἶχε ἰδιοποιηθεῖ ὁ παπὰς, ὁ ἐντεταλμένος μὲ τὴν ταφὴ τῶν θυμάτων τῆς ἐπιδημίας, καὶ ἄλλο εἶχε σκορπίσει σὲ ἰδιῶτες, ζητοῦσε ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο τῆς Ὁρησκείας νὰ ἐκδώσῃ ἕνα

1. Constantino G. Mano, *Documente din secolele al XVI-lea—XIX-lea privitoare la familia Mano*, Βουκουρέστι 1907, σ. 180, ἀρ. 98. Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Γρηγόρη Μάνου σ. XXXI (1822), σ. 182 ἀρ. 100 (1821).

2. Γιὰ τὴν πανώλη στὴν Κέα στὰ 1824 βλ. Κλών Στέφανος, *La Grèce au point de vue naturel, ethnologi-*

que, anthropologique, démographique et médical, Παρίσι 1824, σ. 511.

Ἡ πανούκλα ἐμφανίστηκε τὸν Ἀπρίλη καὶ σταμάτησε τὸ Μάη· ὁ «Φίλος τοῦ Νόμου», ἀρ. 34 (11.7.1824), σ. 6, παρέχει τὴν παρακάτω εἰδηση : «Γράφουν ὡσάυτως ἀπὸ Ζέαν ὅτι καὶ ἐκεῖ ἡ πανώλη ἔπαυσε καὶ ἀπὸ 42 ἡμερῶν δὲν ἀνεκαλύφθη κανὲν φαινόμενον καὶ διὰ τοῦτο θεωρεῖται ἐντελῶς ὑγιής».

«ἀφοριστικὸν» γιὰ νὰ ἀναγκάσθουν οἱ ἰδιῶτες νὰ τοῦ ἐπιστρέψουν τὰ πράγματα τοῦ θείου του, καὶ νὰ προστάξει «δι' ἐπίτηδες ἐντόνου διαταγῆς του τὸν ἑπαρχον καὶ τοὺς δημογέροντας Ζέας νὰ ὑποχρεώσωσι τὸν εἰρημένον ἱερέα διὰ νὰ παραστήσῃ ὅσα ἤρπασε καὶ ἔκλεψε καὶ παραδῶσῃ εἰς χεῖρας τοῦ νομίμου κληρονόμου τοῦ μακαρίτου, ἐμοῦ· ἢ, ἂν ἀπωλέσθησαν, τὰς κατ' ἀξίαν τιμὰς αὐτῶν»¹. Ὁ Στέλιος Καβαδίας δὲν ὀρίζει πότε καὶ μὲ ποιὲς περιστάσεις δρέθηκε «ὁ μακαρίτης διδάσκαλος παρὰ Βυζαντίου, ὀνομαζόμενος Μακάριος Καβαδίας Κεφαλλήνιος, εἰς τὴν νῆσον Τζία (...), ὅπου τὸν ἐκλέξανε καὶ διδάσκαλον». Ὅμως, ὁ «γνωστὸς παρὰ Βυζαντίοις διδάσκαλος» ἴσως νὰ μὴ διάλεξε τὴν Κέα σὰν ἡσυχαστήριον γιὰ τὰ γεράματά του· ἴσως τὸν ἔφεραν ἐκεῖ οἱ διωγμοὶ τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου τῆς Πόλης στὰ 1821. Τότε, τὰ δέκα δι-

1. ΓΑΚ, Παιδεία, φάκ. 5· ἀριθμοὶ ἐγγράφων 1829 (ἀχρονολόγητο ἀλλὰ τοῦ 1824 Αὐγούστου, Ναύπλιο), 1743 (20.8.1824, Ναύπλιο), 1837 (6.9.1824, Ναύπλιο). Τὰ δυὸ πρῶτα ὑπογράφει ὁ Στέλιος Καβαδίας καὶ τὸ τρίτο ὁ γενικὸς γραμματέας τοῦ ὑπουργείου τῆς Θρησκείας Δανιὴλ Γεωργόπουλος. Τὸ τρίτο ἐγγράφον εἶναι τὸ «ἀφοριστικὸν» ποὺ ἐπικαλέστηκε τὴν ἐκδοσὴν τοῦ ἀπὸ τοῦ ὑπουργεῖο ὁ Καβαδίας μὲ τὴν πρώτη ἀναφορὰ του: «...Ὅθεν τὸ ἱερὸν τοῦτο ὑπουργεῖον (...) ἀποφαίνεται ὅτι ὁποῖος τῶν αὐτῶν χριστιανῶν ἢ φίλος ἢ γνώριμος ἢ μαθητὴς του ἢ ὅστις-δήποτε ἄλλος ἔχει ἢ ὁποιοδήποτε πρᾶγμα ἢ βιβλίον αὐτοῦ τοῦ μακαρίτου διδασκάλου Μακαρίου, [εἰ] μὲν φοβηθεὶς τὸν θεὸν τὸ παρῆρσιαι καὶ τὸ δώσει εἰς τὸν διαληφθέντα ἀνεψιὸν του Στέλιον ὑπάρχει εὐλογημένος καὶ συγχεχωρημένος· εἰ δὲ πλεονεκτικῇ γνώμῃ κρατούμενος κρύψει τὸ μὴ ἀνήκον εἰς αὐτόν, ὁμοίως καὶ ὁποῖος ἄλλος ἔχει εἰδῆσιν καὶ δὲν μαρτυρήσῃ, οὗτοι πάντες ἀφωρισμένοι ὑπάρχουσιν ἀπὸ Θεοῦ καὶ Κυρίου Παντοκράτορος...». Ὁ Μακάριος δὲ μνημονεύεται ἀνάμεσα στοὺς γνωστὸς δασκάλους τῆς Κέας (βλ. πρῆ. Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία,*

τ. 2, σ. 52-7). Στὰ 1814 διδάσκει στὴν Κέα ὁ Ἐπιφάνιος Δημητριάδης (1760-1825)· στὰ 1821 ὁ Ἐπιφάνιος ἀπαντιεῖται στὴν Τριπολιτσά καὶ στὰ 1825 ξανά στὴν Κέα, ὅπου καὶ πεθαίνει τὴν ἴδια χρονιά (Τρ. Εὐαγγελίδης. *Ἡ νῆσος Σκιάθος*, Ἀθήνα 1913, σ. 138· γιὰ τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Ἐπιφάνιου, Β. Σκουβαράς, *Ἀνέκδοτα κολλυβάδικα συνθέματα τοῦ Διονυσίου Ἐπιφανιάδη καὶ τοῦ Γεωργίου Α. Ρήγα*, ἀνὰτ. ἀπὸ τὸ «Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν» 10 (1963), σ. 5. Γιὰ τὸν Ἐπιφάνιον γενικὰ, βλ. Ἰω. Ν. Φραγκοῦλας, *Ἐπιφάνιος Δημητριάδης ὁ Σκιάθιος*, ΕΕΒΣ, 23 (1953), σ. 633-2· *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν λογίων τῆς Σκιάθου*, Θεσσαλονίκη 1958, 1κέ· Γ. Βαλέτας, *Οἱ ἀρχεὶ τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου*, Ἀθήνα 1953, στὰ ὅποια καὶ ἡ βιβλιογραφία Γ. Ζώρας - Φ. Μπουμπουλίδης, ΕΕΦΣΠΑ, 14 (1963-4), σ. 205-38· Γ. Ἀντωνιάδης - Μ. Παπαϊωάννου, *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, Ἀθήνα 1964, σ. 581). Δυὸ ἄλλοι δάσκαλοι (Ἰω. Ψύλλας, *Ἱστορία τῆς νήσου Κέας*, Ἀθήνα 1921, σ. 204) ποὺ φαίνεται ὅτι δίδαξαν μετὰ τὸν Ἐπιφάνιον, δὲν προσδιορίζονται χρονολογικά.

βλία,¹ πὺ διεκδικοῦσε δλα κι δλα ὁ κληρονόμος του, δὲ θὰ ἐκφράζουν τὴ βιβλιοθήκη αὐτοῦ τοῦ λογίου, ἀλλὰ θὰ ἀποτελοῦν μερικὰ δοηθήματα γιὰ σχολικὴ διδασκαλία, πὺ θὰ ἐκρινε σκόπιμο νὰ τὰ διασώσει μαζί με κάποια ἄλλα λιγοστὰ περιουσιακὰ του στοιχεῖα, δταν ἀναγκαζόταν νὰ ἐγκαταλείψει, σὲ προχωρημένη ἡλικία, τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὅπως καὶ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Μακάριου ὅμοια λειψὲς εἶναι καὶ οἱ γνώσεις μας γιὰ τὶς διδακτικὲς καὶ μερικὲς ἄλλες, ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὸ «Λόγο παραινετικόν», συγγραφικὲς του δραστηριότητες. Γιὰ τὶς τελευταῖες ὥστος οὐκ ὑπάρχει μιὰ πληροφορία πὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σίγουρη: ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ὕμνους τοῦ ἀθωνικοῦ κώδικα, ὅσους δὲ συμπεριλαμβάνονται στὸ «Λόγο παραινετικόν», ὁ Μακάριος ἔγραφε καὶ ἄφησε ἀνέκδοτα καὶ ἄλλα ἔργα, τὰ ὁποῖα γύρω στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. εἰσέκονταν στὰ χέρια ἐνὸς «ἐλλογίμου Κωνσταντίνου τοῦ Κρητός».² Ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις, ὅσες τυχὸν προκάλεσε ὁ στηλιτευτικὸς του γιὰ τὸ Βολταῖρο, ἔχουμε εἰδήσεις μόνο σχετικὰ μεῖν «Κατὰ Μακαρίου Λόγο» τοῦ Ἰωάννη Τατλίκαρη· ἀλλὰ ὁ συντηρητικὸς ἐκεῖνος λόγιος δὲν εἶχε, φυσικὰ, τίποτε νὰ πεῖ γιὰ μιὰ πολεμικὴ ἐναντίον τοῦ Βολταίρου στὸ ὄνομα τῆς αὐθεντίας τῶν Γραφῶν, σφραγισμένη μάλιστα μετὰ τὸ κύρος ἐνὸς Νικηφόρου Θεοτόκη: ὅ,τι εἶχε νὰ κατακρίνει ὁ Τατλίκαρης, ἀναφερόταν στὴ γλῶσσα κι ὄχι στὸ πνεῦμα τοῦ Καβαδία.³

Στὸ ἀντίτυπο τῆς Γεωγραφίας τοῦ Μελέτιου Μήτρου, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε πρὶν λόγος, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κτητορικὰ σημειώματα, ὁ Μακάριος ἔχει καταχωρίσει καὶ ὁρισμένες ἄλλες παρασελίδες σημειώσεις: ἐντεκα ἀπόγραφα ἀπὸ ἐπιγραφὰς (ὅκτω προέρχονται ἀπὸ τὴν ἡπειρωτικὴ Νικόπολη, μιὰ ἀπὸ τὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δονάτου στὴν Παρα-

1. Στὴν ἀχρονολόγητη ἀναφορὰ τοῦ ὁ Στέλιος Καβαδίας ἀναγράφει ἕναν ἀκατάλογον τῶν πραγμάτων [: τοῦ Μακαρίου] ὁπὺ λείπου[ν], τὰ ὅσα ἡ-ξεύρω ὁπὺ τὰ εἶχε στὴ Τζιά: ἕνα πιάτο ἀσημένιο τοῦ γλυκοῦ κάνει
γρ. 10
ἕνα ἀσημένιο κουτάλι τοῦ γλυκοῦ γρ. 06
ἕνα μπερτέ γρ. 25
ἕνα κωνσταντινάτο χρυσὸ παλιδ
ἐζύγιαζε βενέτικα 2: 1 γρ. 57
10 βιβλία διάφορα ὁπὺ τὰ δύο εἶναι μαρτυρημένα».

2. Ἀνθιμος Μαζαράκης, *Βιογραφίαι* σ. 403.

3. Σπυρ. Παπαγεώργιος, *Κατάλο-*

γος μετὰ περιγραφικῶν σημειώσεων τῶν κωδίκων τῆς ἐλληνικῆς σχολῆς Ὁδησοῦ, «Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασοῦ», 8 (1904), σ. 153, 155· πρ. Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, τ. 1, σ. 904. Τὴν ἐπίκριση τοῦ Τατλίκαρη ἐπαινεῖ ὁ Ν. Δούκας, *Ἐπιστολαί*, Αἴγινα 1835, τ. 2, σ. 35-7 γράφοντας, μετὰ ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς χρονολογίας, ὅτι τὴ διάβασε στὰ 1796 στὸ Βουκουρέστι· πρ. Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα*, τ. 3, Ἀθήνα 1864, σ. 111-2. Ἡ ἀπόσταση πάντως ἀπὸ τὴ χρονολογία δὲ θὰ εἶναι μεγάλη.

μυθιά και δυο από την Ίθάκη), περιγραφές τριών νομισμάτων και κάποια χωρίς ενδιαφέρον σχόλια στο κείμενο του Μελέτιου· τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἐκτενέστερο (σ. 37), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα, γραμμένα δίπλα σὲ χωρία τῆς Γεωγραφίας μὲ μυθολογικὸ περιεχόμενο, ἀναφέρουν στερεότυπα: «μύθος». Ἐνα σημεῖωμα γιὰ τὴν πάπισσα Ἰωάννα ἀνήκει σὲ ἄλλο, ἀδέξιο καὶ ἀνορθόγραφο, χέρι. Τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ τὸ προερχόμενο ἀπὸ τὴ Νικόπολη θὰ τὸ συγκέντρωσε καὶ θὰ τὸ μετέγραψε ὁ Μακάριος ὅταν θρῖσκόταν ὡς ἐκκλησιαστικὸς τιτλοῦχος στὴν Πρέβεζα, ἀπ' ὅπου εὐκολὰ μποροῦσε νὰ κάνει ἀρχαιολογικοὺς περιπάτους στὴν ἀρχαία πόλη· ὅσο ὕλικὸ προέρχεται ἀπὸ ἄλλες περιοχές, φανερῶναι κάποιες μετακινήσεις τοῦ Μακάριου κατὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἔπαυε νὰ ἐκδηλώνει τὶς ἀρχαιολογικὲς του περιέργειες: ἡ Ίθάκη ὅμως καὶ ἡ Παρὰμυθιά εἶναι τόσο κοντὰ στὴν Πρέβεζα, ὥστε δὲν ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς μετακινήσεις αὐτὲς προβάλλει ὁ περιηγητὴς μὲ τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα. Ἡ φροντίδα ὡστόσο γιὰ τὴν καταγραφή, ἴσως καὶ τὴ συλλογή, ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς κλίματος μέσα στὸ ὁποῖο ἡ ἀρχαιότητα διαμορφώνεται σὲ πνευματικὴ ἀξία. Αὐτὸ δέδοται τὸ κλίμα δὲν ἐκφράζεται στὸ «Λόγο παραινετικὸ» παρὰ ὡς γλωσσικὸς συντηρητισμὸς, ἐνῶ ἀντίθετα τὸ ἰδεολογικὸ μήνυμα τῆς ἀρχαιότητος διασώζεται μόνο σὲ ὅποιο βαθμὸ μποροῦσε νὰ χωρέσει στὸ δύσκαμπτο μέτρο μιᾶς φανατικῆς ὀρθοδοξίας, ἀγκυλωμένης ἀπὸ τὸ ἀντιδραστικὸ πνεῦμα τῶν «ἀντιφιλοσόφων». Ὅ,τι φαίνεται κοινὸ ἀνάμεσα στὸ ἀρχαιολογικὸ πάρεργο καὶ στὴν κατοπινὴ πνευματικὴ στάση τοῦ Μακάριου, ὅπως μορφώνεται στὸ «Λόγο», εἶναι ὁ ἱστορισμὸς: τὸ ἀντικείμενο τοῦ «Λόγου», ἡ ἀναίρεση τῶν βολταϊρικῶν ἀπόψεων γύρω ἀπὸ τὴν αὐθεντικότητα τῶν Γραφῶν, εἶναι κιόλας ἱστορικὸ καὶ ἡ προσπέλασή του, ὅσο κι ἂν γίνεται μέσα ἀπὸ τὸν τυπικὸ χῶρο τῆς ἱερῆς ἱστορίας κι ὅσο κι ἂν ἐπιχειρεῖται πάνω σὲ ἓνα δοσμένο πρότυπο, προϋποθέτει ἐξοικείωση μὲ τὴν ἱστορία. Μέσα στὸ κείμενο τοῦ Μακάριου οἱ ἀναφορὲς στὰ περιστατικὰ καὶ στὰ ὀνόματα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, μολοντί ἀραιές, δὲ σπανίζουν, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ παύουν νὰ ἐξηγοῦνται μὲ ἠθικὲς ἀξίες ἀντλημένες ἀπὸ τὴν ἀξιολογία τῆς ἐκκλησίας.¹ Αὐτοῦ τοῦ ἱστορισμοῦ, περιορισμένου πιθανὰ σὲ ἀρχαιολογικὴ

1. Καταχωρίζονται ἐδῶ ὀρισμένες θετικὲς ἢ ἀρνητικὲς ἀναφορὲς τοῦ Μακάριου στὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα: Σοφία εἶναι τὸ ἀβέβαιον καὶ πιστὸν καὶ ὑγιὲς καὶ ἀνεπὶλήπτον τοῦ κατὰ

τὸν βίον πολιτεύματος... αἱ δὲ ἄλλαι τε καὶ εἰς ἄλλα τείνουσαι ἐπιστῆμαι φιλονεικίας τε καὶ ἔριδας, κομψότητές μοι ὀνομάζονται· ὁ καὶ Πλάτων ἀποφαίνεται. Αἴγε καὶ πρὸς περιεργίην,

περιέργεια, ἀποτέλεσμα εἶναι καὶ ἐπιγραφικὲς ἀσχολίες τοῦ Μακάριου. Θὰ ἦταν πάντα ὑπερβολικὸ γὰ διακρίνει κανεὶς πίσω ἀπ' αὐτὲς κάποια ἐρευνητικὴ συστηματοποίηση ἢ ἓνα συλλεκτικὸ πρόγραμμα: τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ὅτι σημειώνει τὰ ἀπόγραφα τοῦ στὰ περιθώρια καὶ στὰ παράφυλλα ἐνὸς βιβλίου δείχνει τὸν πάρεργο χαρακτήρα τῆς ἀπασχόλησης.

Ὁ πάρεργος χαρακτήρας τῶν ἀρχαιολογημάτων τοῦ Καβαδία δὲν προδικάζει τὴν ἀπουσία κάποιων ἐμπειρικῶν γνώσεων γύρω ἀπὸ τὸ ἀντι-

ὡς Ἰπποκράτης λέγει, φαίνονται γε-
γεννημένοι» (Λόγος, σ. 7). Ὁ Βολταῖ-
ρος «τὸ αὐτὸ ἅμα καλὸν τε καὶ κακὸν
ἔλεγε... ὡς ταύτῃ ἀναζῆν Ἀναξαγό-
ραν» (σ. 13). «Οὐ γὰρ δῆπου ἡ οὐρά-
νιος Θεολογία τῇ τοῦ Σταγειρίτου
διαλεκτικῇ ὑπάγεται τέχνῃ» (σ. 14).
Οἱ ἡγεμόνες τῆς ἀρχαιότητος ποῦ ἄ-
φησαν ὄνομα εἶχαν ἀρετὴν, ἀγνοῦσαν
ὅμως ἢ ἀρνοῦνταν τὴν φιλοσοφίαν: «Δῆ-
λος γὰρ ὁ λακεδαίμων ἐπειτα οὐχ ὅ-
πως προσιέμενος Φιλοσοφίαν ἀλλὰ καὶ
τῆς Σπάρτης ἐξελαύνειν δίκην ἄγους,
εἴ τις λέγοιτο Φιλόσοφος. Καὶ ὅμως
ἄριστά τε ἐξηγεῖτο τὴν Πελοπόννησον
καὶ τὰς τυραννίδας τῶν ἄλλων κατέ-
λυε πόλεων, ὡς οἶκον τε ἓνα ᾧκει τὴν
ἑαυτοῦ καὶ ταύτην ἀτείχιστον, πότε
δὴ ἄμεινόν φημι εἶχε; τότε, ἢ ὅτε
Κυνικοί, Στωϊκοί, Ἐπικουρεῖοι, Γυμνο-
σοφισταὶ τε καὶ μυρία ἄλλα κόμματα
κακοδαίμωνων ἀνθρωπῶν λεγομένων
φιλοσόφων οἷον τινες θῆρες χαλεποὶ
παρεισεφθάρησαν ταῖς πόλεσιν, οἱ καὶ
τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν βάρβαρον ἐτρύ-
χωσαν;» (σ. 16). Ὁ Σωκράτης, «οὐ
μυρίον κλέος ἐπ' ἀρετῇ καὶ λόγων ἀ-
ληθείᾳ, ἀποκαλοῦσε τὴν φιλοσοφίαν ἀ-
πάτην... κενὸν τε κόμπον καὶ λόγων
εὐμορφίαν» (σ. 18). ὥστόσο, ἡ «Πλα-
τωνικὴ καὶ ἡ Σωκράτους ἠθικὴ ἐνια-
χοῦ οὐ τοὶ ἀδόκιμοι, μυριαχοῦ δὲ
φευκταὶ καὶ ψυχόλεθοι εἰς μυρία αἵ-
σχιστα καὶ παραλογώτατα παρορμῶσαι
τὸν προσέχοντα ἀμαρτήματα» (σ. 95).

Ἡ γῆ εἶναι ἀκίνητη' «... καὶ τῶν νεω-
τέρων Ἀστρονόμων τοῖς νοῦν ἔχουσιν
ἐν ὑποθέσεως λόγῳ οὐκ ἀληθείᾳ ἢ τῶν
Πυθαγορείων δόξα περὶ κινήσεως τῆς
Γῆς λαμβάνεται, ἣν ἰδῶσασθαι πει-
ρᾶται Κοπέρνικος ξενίζειν βουλόμενος
καὶ τὴν ἀλήθειαν ἀνατρέπειν» (σ. 76).
Ἡ ἔξαρση τῶν Ἑβραίων εἶναι φυσικὴ
σὲ μία ὑπεράσπιση τοῦ κύρους τῶν
Γραφῶν: «Ὅτι δὲ Ἕλληνες παρ' Ἑ-
βραίων πολλὰ ἐμυθήσαν Διόδωρος
ὁ Σικελιώτης ἐδήλωσε λέγων...» (σ.
50). «καὶ γὰρ καὶ τὸν Ἰάφεθ Ἕλλη-
νες ᾗδεσαν Ἰαπετὸν καλοῦντες καὶ
πρόγονον αὐτῶν ...οὕτω καὶ τὸν Νῶε,
ἀναγραμματίζοντες καὶ ἐξελληνίζοντες
τοῦνομα, Οἰνέα προσεῖπον» (σ. 52).
ἓνα χωρίο τοῦ Πίνδαρου (Ὀλυμπιον.
9, 60 κέ.) βλέπει ὑπαινιγμὸ γιὰ τὸν
Κατακλυσμὸν: «τὴν τε γὰρ γῆν πᾶσαν
κατακλυσθῆναι ὁμολογεῖ καὶ τοῦ υἱοῦ
Νῶε μνημονεύει, τοῦ Ἰαπετοῦ φημι,
λαοὺς δ' ὀνομάζει τοὺς μετὰ τὸν Κα-
τακλυσμὸν» (σ. 54).- Θὰ μπορούσε νὰ
διατυπώσει κανεὶς τὴν ὑπόθεση ὅτι
περιπτώσεις θεωρητικοῦ ἀντισημιτι-
μοῦ, ὅπως ἐκδηλώνονται λ. χ. σὲ κεί-
μενα σὰν τὴν «Ἐπιστολὴ Ἀπολογη-
τικὴ» τοῦ Ἰωάννη Δονᾶ, στρέφονται
κυρίως ἐναντίον τῆς συντηρητικῆς
ἐκκλησιαστικῆς ἰδεολογίας, ποῦ μὲ τὴν
κατάφασή της ἀπέναντι στίς Γραφάς
ὑποβίβαζε (ἂν δὲν ἀρνιόταν) τὴν ἑλλη-
νικὴ ἀρχαιότητα ἐνδεικτικὴ καὶ ἡ διά-
κριση ἀρχαίων καὶ σύγχρονων Ἑβραίων.

κείμενο τῶν περιεργειῶν του: φροντίζει νὰ μιμηθεῖ τὰ γράμματα τῶν ἐπιγραφῶν, νὰ περιγράψῃ τις εἰκόνες τῶν νομισμάτων, νὰ διατηρήσῃ τοὺς στίχους καὶ τις ἀποστάσεις τῶν γραμμάτων, νὰ παρουσιάσῃ μ' ἓνα λόγο τὴν ἀκριβὴ εἰκόνα ἢ τὸ πανομοιότυπο τῶν ἀντικειμένων ποὺ ἀποθησαυρίζει. Οἱ προϋποθέσεις ὅμως, ὅσες συγκλίνουν στὸ νὰ καταστήσουν τὸ Μακάριο δέκτη ἑνὸς κλίματος τὸ ὁποῖο, ἂν δὲν κατακυρώνει, ἀνεβάξῃ στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα, καὶ παραπέρα ὅσοι εἰδικοί ὄροι ἐπιτρέπουν τὴν πρόσκτηση κάποιων γνώσεων γύρω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφικὴ, δὲν εἶναι δυνατὸ παρὰ νὰ ὑποθεθοῦν σὲ μιὰ γενικὴ κλίμακα: ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὸ ἐνδεχόμενο κάποιας σχετικῆς σχολικῆς διδασκαλίας, θὰ σταματοῦσε κανεὶς σὲ δυὸ περισσότερο ἀπτὰ στοιχεῖα· τὸ γεωγραφικὸ ἔργο τοῦ Μελέτιου Μήτρου καὶ τὸν εὐρωπαϊὸ περιηγητὴ μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ ἐνδιαφέροντα. Ὁ Μελέτιος εἶναι ἡ χαρακτηριστικότερη περίπτωση τοῦ πνεύματος ποὺ προαγγέλλει τὸ Διαφωτισμὸ καὶ τείνει στὴ διαμόρφωση μιᾶς ἐπιστημονικῆς νοοτροπίας στὴ χαραυγὴ ἤδη τοῦ 18ου αἰ.· ἡ πλατεὶὰ χρησιμοποίησις τῶν ἐπιγραφῶν μέσα στὴ Γεωγραφία ὡς ἀποδεικτικῶν ἱστορικῶν στοιχείων ἀποτελεῖ ἀκριβῶς ἐφαρμογὴ τοῦ αἰτήματος γιὰ τὸ μὀρφωμα ἐπιστημονικῆς νοοτροπίας, ἐνῶ παράλληλα ἀποτυπώνουν τὴν τάση γιὰ τὴ σύνδεσις τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ μὲ τὸ ἱστορικὸ του δάθος.¹ Στὸν προχωρημένο 18ο αἰ. ἡ ἐπίδρασις τοῦ «ἐπιστημονισμοῦ» τοῦ Μήτρου ἦταν φυσικὸ νὰ φτάνει ἀπονευρωμένη ἀπὸ τὰ δυναμικὰ τῆς στοιχεῖα καὶ νὰ λειτουργεῖ σὰν ἓνα στατικὸ πρότυπο· ἓνα στατικὸ πρότυπο, ἱκανὸ νὰ ἐρεθίσῃ τὴν περιέργειαν ἢ νὰ προσφέρει ἐμπειρικὰ γνώσεις, ὅ,τι δηλαδὴ βλέπουμε νὰ συνοψίζεται στὴν περίπτωσις τῶν ἀρχαιολογημάτων τοῦ Μακαρίου: φροντίζεις ἑνὸς ἀρχαιοφίλου, καθρεφτισμένες σὲ λιγοστὰ παρασελίδια σημειώματα, περιορισμένες σὲ κάποια, τυχαῖα ἴσως, εὐρήματα. Ἡ πιθανὴ ἐπίδρασις τοῦ εὐρωπαϊοῦ περιηγητῆ θὰ μπορούσε νὰ συνοψιστεῖ στὴν τόνωσις τῆς τάσης γιὰ ἱστορισμὸ ἢ τὸ λιγότερο γιὰ ἀπλὴ συλλεκτικὴ διάθεσις σὲ ἄτομα ἑτοιμα νὰ θαυμάσουν τὴν ἀρχαιότητα: εἴτε γιὰτὶ ἔδλεπαν σ' αὐτὴ μιὰ εὐκολὴ παρηγοριὰ γιὰ τὴν ἀθλιότητά τους εἴτε γιὰτὶ πρόβαλλαν πάνω τῆς τὰ δικά τους ἰδανικά. Εἶναι φανερό

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ἔκδ. 3η, Ἀθῆνα 1964, σ. 131· γιὰ τὴν ἀποθησαύρισις καὶ χρησιμοποίησις ἐπιγραφικοῦ ὕλικου ἀπὸ τὸ Μελέτιο, Σπ. Λάμπρος, *Ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν ὡς ἀρχαι-*

οδίφης καὶ στυλοκόπας, «Νέος Ἑλληνομνήμων», 3 (1906), σ. 59 κέ.· γιὰ ἓνα ἀνάλογο μεταγενέστερο παράδειγμα, Σ. Κουγέας, *Θεσσαλὸς στηλοκόπας πρὸ ἑκατὸν εἴκοσι πέντε ἐτῶν*, Ἀθῆνα 1949.

πὼς ἢ ὅποια σημασία τῶν ἀπογράφων τοῦ Μακάριου ἔγκειται ἀκριβῶς στὸ ὅτι μαρτυροῦν αὐτὸ τὸ κλίμα· μόνο ποὺ δὲν ἔχουμε καμιά ἐνδειξη πὼς ὁ στηλιτευτὴς τοῦ Βολταίρου ἔζησε ποτὲ τὰ σκιρτήματα τοῦ καιροῦ του μέσα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα.

Τὰ ἀπόγραφα

Καταχωρίζω ἐδῶ τὸ νομισματικὸ καὶ ἐπιγραφικὸ ὄλικὸ ποὺ ἔχει θησαυρίσει ὁ Μακάριος στὸ ἀντίτυπὸ του τῆς Γεωγραφίας τοῦ Μελέτιου· ἀκολουθῶ τὴ δική του σειρὰ στὴν καταχώριση, προτάσσοντας τὸν ἀριθμὸ τῆς σελίδας στὴν ὁποία θρίσκονται τὰ ἀπόγραφα. Ὅπου τὰ τελευταῖα ἔχουν ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὸ ψαλίδι τοῦ βιβλιοδέτη, σημειῶνω τὸ χάσμα μὲ τρεῖς τελεῖες μέσα σὲ ὀρθὰς ἀγκύλες.

Σελ. 318. Περιγραφή χάλκινου νομίσματος τῆς ἀρχαίας Νικόπολης:

ἐν νικοπόλει εὖρον ὀβωλὸν χάλκινον, | ἐν μὲν τῷ ἐνὶ μέρει ἔχοντα ἄν(θρῶπ)ον, περὶ | δὲ τὸν ἄν(θρῶπ)ον γράμματα τοιάδε | Κ Τ Ι Σ Μ Α Σ Ε Β Α Σ Τ Ο Υ. ἐν δὲ τῷ [...]

Σελ. 319. Περιγραφή βυζαντινοῦ νομίσματος συνοδευμένη ἀπὸ δυὸ παγομοιότυπα τῆς ἴδιας ὀψης τοῦ νομίσματος (τὸ ἓνα ἔχει κοπεῖ ἀπὸ τὸ βιβλιοδέτη):

εὖρον ὀβωλὸν ἐν νικοπόλει ἐκ χαλκοῦ πεποιημένον. οὗ ἐν μὲν τῷ ἐνὶ μέρει | βασιλεὺς ἦν σχεδιασμένος τῇ ἀριστερᾷ χειρὶ ἔχων σταυρόν, τῇ δὲ δεξιᾷ σκῆπτρον, | ἀμφ' αὐτὸν δὲ γράμματα διεφθαρμένα ὑπὸ παλαιότητος, ἐν δὲ τῷ ἄλλῳ μέρει ὧδε [...]
διεφθαρμένα τ[αῦτα] | ὡς ὁρᾷς.

† A
† R Ω
E N Θ E Ω B A
S I L E V S R Ω
M A I Ω N

Σελ. 322. Περιγραφή νομίσματος τῆς ἀρχαίας Νικόπολης:

εὖρον ἐν νικοπόλει ὀβωλὸν | [ἐκ] [χ]αλκοῦ· οὗ ἐν μὲν τῷ | [ἐνὶ] μέρει ἐγγράπτο ἄν(θρῶπ)ος | [ἔχων] περὶ αὐτὸν γράμματα | ὑπὸ παλαιότητος διε|[φθ]αρμένα, ἐν δὲ τῷ [ἄλ]λῳ μέρει ὥσπερ ναός, [περὶ] | [δ]ὲ τὸν να | [ὸν] ἦσαν γράμματα | [τ]ὰ τοιάδε· A K T I A

Σελ. 620. Στή σελίδα αὐτὴ καταχωρίζονται τὰ ἀπόγραφα δακτὺ ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (ἔξῃ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Νικόπολη καὶ δυὸ ἀπὸ τὴν Ἰθάκη):

(1) - εὖρον ἐν τινι λίθῳ ἐν νικοπόλει ταυτηνὶ τὴν ἐπιγραφὴν

T I B E P I E
K A A Y Δ I E
Π A M Φ I Λ E
E T Ω N Λ E
X A I P E

(2) - καὶ ἐν ἄλλῳ τήνδε ὥς ὕπεστιν

A Γ A Θ O K A E I A
M N H Σ T H P O Σ
Θ Y Γ A T H P
E T Ω N
X A I P E

(3) - ἐν τῷ θεμελίῳ νικοπ(ό)λεως πλησίον τῆς μεγάλης πύλης ταύτην ἐν λίθῳ μεγάλῳ

I Γ A Y K Y T A T H M H T P I A I Δ I A A E
I γ λ υ κ υ τ ᾱ τ η Θ Y Γ A T P I K A

Μακάριος τὰδ' ἔγραψε

(4) - τήνδε ἐν ἄλλῳ ἐν νικοπόλει.

κ λ α υ δ ῖ α ν . . . ἄ λ α σ ω
τ α θ υ γ α τ ε ρ α γ υ ν α ι κ α
δ ε T I B . κ λ α υ δ ῖ ο υ . α λ κ ι
θ ι α δ ο υ . . . . . τὰ λοιπὰ ὅτι πλεῖστα διεφθαρμένα περὶ ταῦτα.

(5) - ἐν νικοπόλει ἐν ἄλλῳ λίθῳ τήνδε

K O P N O Φ I
K I A
A A I N A
E T Ω N I S
X A I P E

(6) - εὖρον ἐν τινι ἀξιολόγῳ λίθῳ τοιαύτην τινὰ / γραφὴν

E I N O Y ὅπως ἐστίν· α κ ε σ σ ε ι ν ο υ .
V K E Σ

(7, 8) - αἶδε εὐρέθησαν αἱ ἐπιγραφαὶ ἐν τῇ Ἰθάκῃ ἐν λίθοις

Σ Ε Π Τ Ο Υ	Α Γ Η Μ Ο Ν Ι Δ Α
Μ Ε 2 Μ Ο Υ Σ Ι	Χ Α Ι Ρ Ε
Κ Ε 2 Χ Α Ι Ρ Ε 2	Ε Μ Υ Γ Λ Υ Κ Υ Ν Θ Η
Θ Ε Ο Δ Ω Ρ Ε	

Στὸ recto τοῦ φύλλου μετὰ τὴν ἄδεια τῆς λογοκρισίας. Χριστιανικὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα :

Ο Ρ Α Η Μ Α Ρ
Ε Π Η Μ Α Ρ
Ε Ν Τ Ω Τ Ε Ο Ν Π Ν Ε Υ Μ Α Φ Ε Υ
Δ Ι Α Ι Ρ Ε Ι Σ Θ Α Ι Τ Ο Υ Σ Κ Η Ν Ο Υ Σ
Π Ω Σ Υ Π Ο Ι Σ Η Σ Τ Α Σ Α Φ Ο Ρ Η Τ Ο Υ Σ
Ο Δ Υ Ν Α Σ ; Π Ο Ι Α Δ Ε Φ Ο Δ Ι Α Ε Ι Σ Τ Η Ν
Ε Ξ Ο Δ Ο Ν Κ Α Τ Α Τ Ι Θ Η Σ Τ Ο Υ Β Ι Ο Υ
Ω

Στὴ σελίδα μετὰ τὴν ἄδεια τῶν λογοκριτῶν. Καταχωρίζεται πανομοιότυπο πλίνθινος ἐπιγραφῆς ἀπὸ τῆ Βασιλικῆ τοῦ Ἀγίου Δονάτου στὴν Παραμυθιά (βλ. σχέδιο) καὶ ρωμαϊκὴ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἀπὸ τῆ Νικόπολης καὶ οἱ δύο ἐπιγραφές συνοδεύονται μετὰ σχόλια (ἐκτενέστερο ἢ πρώτη καὶ ὁραχύτερο ἢ δεύτερη) τοῦ Καβαδία :

7H Θ N
Λ Χ Ι Λ
3 0 3 1 1
Λ Χ Χ Ι 3

(1) - ταῦτα τὰ γράμματα εὐ-
ρον ὧ τῶν γεγραμμένα / διὰ
πλίνθων ἔξωθεν τοῦ θείου
βήματος κατ' ἀνατολὰς ἐν τῷ
τείχεϊ ἄνω, τοῦ νεῶ τοῦ ἁγίου
δονάτου, κειμένων τυγχάνοντι
ἐν τόπῳ λεγομένῳ σωρεία τὸ
πάλαι, / νῦν δὲ γλυκεῖ ῥ. εἰ
οὖν τῶν γραμμάτων τουτωνὶ
τῆς ἐννοίας τὸν σκοπὸν / ἐπί-
στασαι, πολὺπειρός τις τυγχά-
νεις γε ὧν τῷ ὄντι, εἰ δ' οὐ,
οὐκ οἶδ' ὅτι [...].

Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τέταρτος στίχος τοῦ πανομοιότυπου δὲν εἶναι παρὰ πλίνθινα κοσμήματα καὶ ὄχι γράμματα καθὼς νόμισε ὁ Μακάριος Καβαδίας. Ὁ πρῶτος στίχος, στὴν περίπτωσιν ποὺ τὰ γράμματά του δὲν εἶναι παρατοποθετημένα καὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ παλιότερη ἐκπεσμένη ἐπιγραφή, ἴσως μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ : δ (ὁ) μ ω θ (εὐόν) ἦ καὶ δ (ο)

μ ω θ (έ) ν. Ὁ τρίτος στίχος ἀποτελεῖται ἀποκλειστικά ἀπὸ τῆ χρονολογία ζ ο ζ'ω (: 1568/9). Ἔτσι πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιγραφὴ σχετικὴ μὲ κάποια ἀνακαίνιση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δονάτου.

Στὸ σχόλιο τοῦ Καθαδία ἡ λέξι γ λ υ κ ε ῖ ἔχει διορθωθεῖ μὲ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ συντάκτη μιὰ ἢ δυὸ φορές· μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ καὶ γ λ υ κ έ ω ς. Κολλητὰ σχεδὸν στὴν κατάληξιν τῆς λέξεως, ἔνα σημάδι (σταυρὸς) παραπέμπει στὸ περιθώριον, ὅπου ὁ Καθαδίας ἔχει γράψει 3-4 λέξεις ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζονται δυό: ὁ τ ά φ ο ς. Καθὼς δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θεωρήσῃ κανεὶς πὼς τὸ ὁ τ ά φ ο ς ἀνήκει συντακτικὰ στὸ γ λ υ κ ε ῖ ἢ γ λ υ κ έ ω ς, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσῃ ὅτι στὴ λέξιν ὁ τ ά φ ο ς κρύβεται κάποια συμπλήρωση ἢ ἐπεξήγηση ἢ, τὸ πιὸ πιθανόν, ἔνα τοπωνύμιον προσδιοριστικὸν τῆς ἀρχαίας Σωρείας. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἴσως δὲ θὰ ἦταν ἄστοχο νὰ συσχετιστεῖ τὸ τοπωνύμιον Ὁ Τ ά φ ο ς μὲ τὸ ἀπροσδιόριστον τοπογραφικὸν τοπωνύμιον Κ α κ ὸ ς Τ ά φ ο ς ποὺ θρίσκεται στὴν ἴδια περιοχὴ καὶ ἀναφέρεται στὸ ἀμφισθητούμενης γνησιότητος χρυσόβουλλο τοῦ 1361 τοῦ Συμεὼν Οὕρεση Παλαιολόγου: «καὶ τὴν Ζώρισταν εἰς τὸ Σειστρόνι, καὶ εἰς τὸν Κακὸν Τάφον, καὶ εἰς τὸ Γλυκύ, καὶ τὸν ποταμόν, καὶ εἰς τὸ Μαρμάρι, καὶ εἰς τὴν θάλασσαν ἀπέσω...».¹

(2) - τὰ κάτω γράμματα ἦν γλυπτὰ ἐν τινι μνημείῳ / χαλασμένῳ πετρίνῳ, ἅτερ οὐδενὸς τόνου ἢ πνεύματος.

Κ Ο Ρ Ν Η Λ Ι Α
Θ Ε Ο Ν Ι Η (²)
Ε Τ Ω Ν Ξ Ζ
Σ Ι Λ Β Α Ν Ο Σ Σ Ω
Σ Ο Υ Υ Ι Ο Σ Ε Τ Ω Ν
Ο Ζ Χ Α Ι Ρ Ε

(²) ἴσθι ὅτι, ἡ Θεονίη ἐστὶν ὄνομα πατρωνυ/μικὸν θυλικὸν καὶ μὴ μνησίμουn (;).

Σπ. Ι. Ἀσδραχὺς

1. Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata*, τ. 3, Βιέννη 1865, σ. 127. γιὰ τίς ἐκδόσεις τοῦ χρυσόβουλλου, Λ. Ι. Βρανούσης, *Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τουρκοκρατουμένης Ἠπείρου*. Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα, Γιάννα 1962, σ. 69-85. Πολλὰ ἀπὸ τὰ

τοπωνύμια τοῦ χρυσόβουλλου τὰ ἔχει προσδιορίσει τοπογραφικὰ ὁ Π. Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τ. 2, Ἀθήνα 1857, σ. 311-5· ἀνάμεσα σ' αὐτὰ δὲν ἔχει συμπεριληφθεῖ ὁ «Κακὸς Τάφος» (ἢ καὶ «Κακὸς Τράφος»).